

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

Jan Dařílek

Etnografie každodennosti bezdomovců ve velkém městě

Bakalářská práce

Obor: studium humanitní vzdělanosti

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Alžběta Wolfová

Praha: 2019

Prohlašuji, že předloženou bakalářskou práci jsem vypracoval samostatně a že všechny použité zdroje byly řádně uvedeny. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Poděkování

Děkuji vedoucí práce, Mgr. Alžbětě Wolfové, za ochotu vést mou bakalářskou práci, osobitý přístup, cenné rady a časovou dostupnost, kdykoliv bylo potřeba.

Obsah

Abstrakt.....	6
Klíčová slova.....	6
Abstract.....	7
Keywords.....	7
1 ÚVOD.....	8
2 TEORETICKÁ ČÁST.....	11
2.1 Vymezení bezdomovectví.....	11
2.2 Problematika bezdomovectví v českém prostředí.....	14
2.3 Empiricky inspirativní studie a konceptuální aparát.....	14
3 METODOLOGIE.....	17
3.1 Výzkumná strategie.....	17
3.2 Techniky tvorby dat a analýza.....	17
3.3 Výběr a konstruování vzorku (navázání kontaktu).....	18
3.4 Místo a doba trvání výzkumu.....	20
3.5 Etika výzkumu.....	20
3.5.1 Etická dilemata.....	23
3.5.2 Hodnocení kvality výzkumu.....	24
4 EMPIRICKÁ ČÁST.....	26
4.1 Příchod do terénu.....	26
4.2 Aktéři.....	27
4.3 Interakce s fyzickým prostředím.....	31
4.3.1 Interakce s místy.....	31
4.3.2 Ekonomické praxe.....	37
4.3.3 Nakládání se zdroji.....	40
4.3.4 Závěr kapitoly.....	44
4.4 Interakce s časem.....	46
4.4.1 Závěr kapitoly.....	49
4.5 Sociální interakce.....	50
4.5.1 Vztahy mezi aktéry.....	50
4.5.2 Hierarchy nebo rovnost?.....	53

4.5.3	Sociální interakce mimo skupinu	55
4.5.4	Závěr kapitoly	56
4.6	Ukončení výzkumu	57
5	ZÁVĚR.....	58
6	SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	62
	Literatura	62
	Legislativní předpisy	64
	Ostatní zdroje.....	65

Abstrakt

Cílem bakalářské práce je na základě vytvořených dat popsat a interpretovat bezdomovectví tak, jak se jeví v každodenním kontextu jeho aktérů. V rámci každodenního kontextu se zaměřuji na interakce k sociálnímu a fyzickému prostředí a temporalitu. Sleduji hlavně praxe, kterých zkoumaní aktéři užívají ve vztahu ke své každodennosti a svému prostředí. Problematiku jsem zkoumal prostřednictvím zúčastněného pozorování ve velkém městě v České republice. Klíčovými aktéry studie byli lidé „na ulici“ a jejich přátelé. Zkoumané aktéry nahlížím jako třídu nejchudších v pojetí Bourdieho teorie sociálního pole. V jednotlivých kapitolách diskutuji každodenní činnosti, kterými aktéři vytvářejí svou realitu a širší kontext, v jehož rámci se aktéři pohybují ve společnosti. Práce poskytuje vhled do života lidí „na ulici“, jakož i širší sociálněprostorové umístění, ve kterém se aktéři nachází a prožívají každodenní realitu.

Klíčová slova

bezdomovectví, třída nejchudších, interakce s fyzickým prostředím, interakce se sociálním prostředím, temporalita, etnografie, sociálněprostorový kontext, Česká republika

Abstract

Bachelor thesis targets on describing and interpreting homelessness in a manner of actors' everydayness based on collected data. Within everyday context I focus on interactions towards social and physical environment and timeliness. I pursue mainly practises used by actors in relation to their everydayness and environment. Participant observation was the method used in this research conducted in Czech Republic. Key actors of this study were people „on the street“ and their friends. I understand observed actors as the poorest class in Bourdieu's theory of social field. In particular chapters I discuss activities on daily basis, through which actors create their reality. Furthermore, I discuss broader context of actors' manouvers in society. Thesis provides insight into the life of people „on the street“, as well as their wider social spatial placement, in which they negotiate their life.

Keywords

homelessness, the poorest class, interactions with physical environment, interactions with social environment, timeliness, ethnography, social spatial context, Czech Republic

1 ÚVOD

Problematika bezdomovectví je komplikovaným, vnitřně bohatě diferencovaným sociálním, ekonomickým, politickým, zdravotním, právním a bezpečnostním problémem (MPSV, 2012, s. 42). Legislativně však u nás není jednotně definována. Bezdomovectví je částečně vymezeno v českých zákonech, nemá ale jednotnou formu. V rámci praxe sociálních služeb se například často vychází ze znění Zákona o sociálních službách (č. 108/2006 Sb.). Současně je v odborném i laickém diskurzu mnoho typologií, vymezujících bezdomovce. Nedostatkem takových typologií však bývá, že popisují statickou situaci, kdežto bezdomovectví je individuálně proměnlivý jev (Hradecký et. al, 2012). FEANTSA¹ proto v letech 2005 – 2007 vypracovala typologii ETHOS², jež je praktickým nástrojem k porozumění problému bezdomovectví na evropské i národní úrovni (Hradecký et al., 2012). Při statistickém odhadu bezdomovců využil tuto univerzální typologii Hradecký a jeho tým v rámci charakteristiky bezdomovců podle vnímání veřejnosti. Ta dělí bezdomovce do tří skupin: na zjevné bezdomovce, skryté a nakonec potenciální³ (Hradecký, 1996). Zjevných a skrytých bezdomovců je pak v České republice kolem třiceti tisíc (Hradecký et al., 2012).

Bezdomovectví je jednak ožehavý sociální problém, jednak široce zpracované téma v rámci antropologického diskurzu. Zkoumá se historie bezdomovectví (Levinson, Ross, 2007), zkušenosti bezdomovectví s důrazem na vztah ke každodenní geografii (Glasser, Bridgman, 1999) a afektu (Cloke, May, Johnes, 2008; Daya, Wilkins, 2012), mediální obraz bezdomovectví (Min, 1999), sociální život bezdomovců (Rowe, Wolch, 1990), adaptace bezdomovců na urbánní prostředí (Flato, 2010) či časoprostorové praktiky (van Doorn, 2010).

V rámci české antropologie se tématem bezdomovectví explicitně zabývají Vašát (2012, 2013, 2014, 2017) a Hejnal (2011, 2012, 2013a, 2013b, 2014). Vašát se věnuje ve

¹ FEANTSA je Evropská federace národních sdružení pracujících s bezdomovci.

² Typologie ETHOS (Evropská typologie bezdomovectví a vyloučení z bydlení) stanovuje tři oblasti, které tvoří domov. První je fyzická oblast (obývání „slušného“ prostoru, způsobilého k naplňování potřeb, další je sociální oblast (možnost soukromí a společenských vztahů) a poslední je právní oblast (jistota vylučného užívání spolu s právním nárokem) (Hradecký et al., 2012, s. 18).

³ Zjevní bezdomovci žijí „na ulici“. Přespávají na veřejných místech a v nelegálně obsazených obydlich. Skrytí bezdomovci nemají svůj domov, ale hledají legální i nelegální formy bydlení, například v azylových domech a ve veřejných ubytovnách. Potenciální bezdomovci balancují na hraně chudoby. Žijí zatím ve formalizované formě bydlení a ani si nemusí uvědomovat, že je jejich bydlení ohroženo.

vztahu k tomuto tématu zejména morálce, temporalitě, geografii a obecně každodenním praxím. Hejnal se zabývá možnostmi a aplikací zúčastněného pozorování a tématy, jako jsou purifikace a transgrese veřejného prostoru či socioprostorové aspekty bezdomovectví. Právě jejich studie pro mě byly empiricky nejinspirativnější.

Ve své práci jsem se zaměřil na praktiky lidí bez domova ve vztahu k fyzickému a sociálnímu prostředí a na temporalitu takových praktik. Cílem práce je popsat a analyzovat tyto praktiky. Ve vztahu k fyzickému prostředí mě zajímají materiální interakce s objekty a místy. V rámci časových praktik mě zajímá temporalita a způsob, kterým se aktéři vztahují k času na denní/dlouhodobější bázi. V rámci praktik spojených se sociálním prostředím se zaměřím na sociální stratifikaci skupiny, vztahy mezi aktéry a vyjednávání sociálních vztahů uvnitř i vně skupiny. Svou bakalářskou práci jsem založil na etnografickém výzkumu lidí bez domova ve specifické lokalitě velkého východočeského města.⁴

Práce má následující strukturu: v teoretické části vymezují bezdomovectví na základě kvalitativních empirických studií realizovaných v České republice, které staví zejména na Bourdieho pojetí sociální třídy. V této části také nastíním, jak chápu pojem „bezdomovec“. V následující metodologické části se zaměřím na jednotlivé metodologické kroky, které jsem v rámci výzkumu podnikl.

V navazující empirické kapitole nejprve poskytnu shrnutí současného stavu znalostí v rámci zadaného tématu v České republice. Následně definuji terénní výzkum. Dále uvádím kapitoly zaměřené na jednotlivé interakce aktérů. Jako první se věnuji interakcím s místy a s věcmi. Dále se zabývám temporálními aspekty každodennosti. V této kapitole řeším aktérské činnosti časově strukturované na denní a dlouhodobější bázi. V poslední kapitole se věnuji interakcím aktérů mezi sebou ve skupině a vně skupiny. Jde o aktérské spolubydlení, sociální praxe a strategie jednotlivců i skupiny jako celku a interakce aktérů s okolním sociálním prostředím (policisté, rváči, chodci).

Z hlediska použitých teoretických konceptů v empirické části nejprve charakterizují aktéry jako kvazi-domácnosti podle Smitha a Stenninga (2006 in Vašát, 2013) a dále dělím na jedince, pár a kliku (Scott, 2000 in Vašát 2013). Kapitoly v empirické části se zabývají jednotlivými aspekty života „na ulici“. První kapitola se při rozdělení míst inspiroje konceptem heterotopií a míst od Michelle Foucault (1996). Při nakládání se zdroji užívám

⁴ Jedná se o město s počtem obyvatel do sto tisíc.

pojmu „ekonomie sklizení“ (*harvesting economy*) od Flato (2010). Následující kapitola je zaměřena na interakce s časem, ve které analyzuji pohyb jedinců v čase na základě konceptu bezdomoveckého „cyklického“ času od van Doorn (2010 in Vašát, 2014). Třetí kapitola slouží spíše jako doplnění sociálních interakcí nepokrytých v první kapitole. Všímá si podobností s Vašátovým (2013) a Hejnalovým (2013) výzkumem. V části o vztazích mezi skupinou zkoumaných aktérů a ostatními lidmi používám koncept vyrovnávání se s anomáliemi ve společnosti od Douglas (2002 in Hejnal, 2013). V této části je použit i o koncept transgrese Cresswella (1996 in Hejnal, 2013).

2 TEORETICKÁ ČÁST

2.1 Vymezení bezdomovectví

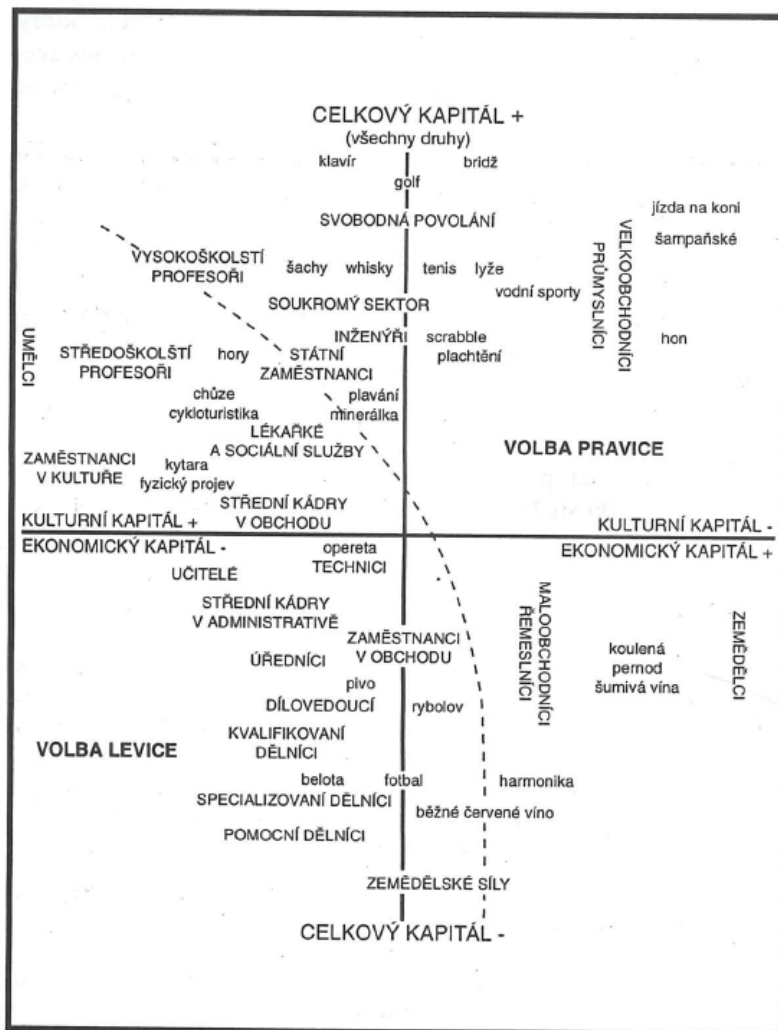
Na základě teorií sociálního pole a habitu Bourdieho (1977, 1998), konceptualizované Vašátem (2012) v následujícím textu vymezuji, jak rozumím tomu, kdo je člověk bez domova.

Nejprve uvedu to, co budu chápat pod pojmem člověk bez domova. V antropologickém diskurzu bezdomovectví se můžeme setkat s dvěma typy definice. První je založená na bezdomovectví ve vztahu k prostoru, kde tito lidé žijí (absence určitého typu „domova“), druhá je odvozená od širších kvalitativních charakteristik života těchto lidí (Jaheil, 1992 in Vašát 2012). Vašát (2012) však považuje oba typy definic ve vztahu k aktérům za nevhodné. Přichází s novým vymezením, jehož obdobu použiji i já. Využívá při tom re-konceptualizaci domova a odlišení sociální praxe bydlení a nocování. Za výhody považuje možnost individuální formulace domova. Jde o definici bezdomovců jako třídy nejchudších, která se ustanovuje na základě praxí, nikoliv pouze na základě absence domova (Vašát, 2012). Dále tato definice obsahuje i aktéry ze širší sociální praxe, jelikož se již nejedná pouze o bez-domov-ce. Zaměřuje se více na jednotlivé aktéry a nedochází ke škatulkování do homogenní skupiny bezdomovců. Využívá pojmu lidí bez konvenčního domova, kteří se odlišují od majoritní společnosti mimo absenci konvenčního domova také způsobem každodenní sociální praxe, jelikož bydlení a nocování je pouze jednou sociální praxí z mnoha (Vašát 2012). V Bourdieho pojetí se sociální praxe chápe ve vztahu k objektivním strukturám. Vyjadřuje se k nim takto: „Pouze tvořením objektivních struktur (cenové křivky, šance přístupu k vyššímu vzdělání, zákony manželského trhu atd.) si člověk klade otázku ohledně mechanismů, skrze které se rodí vztah mezi strukturami a praxemi, nebo doprovázejícími manifestacemi praxí, namísto zacházení s těmito „myšlenkovými objekty“ jako s „důvody“ nebo „motivy“ a činící je tak rozhodující příčinou praxí“ (Bourdieu, 1977, s. 21). To tedy znamená, že abychom pochopili vztah mezi strukturami a praxemi, musíme tyto objektivní struktury vymezit.

Když ustavím sociální prostor (objektivní struktura), mohu ustavit i *teoretické třídy*, homogenní z hlediska praxí a vlastností (Bourdieu, 1998). Budu stejně jako Vašát (2012) chápat bezdomovce coby třídu v Bourdieově pojetí sociálního prostoru. Existuje pouze prostor diferencí, ve kterém třídy existují virtuálně, takže jako „něco, co se má vytvořit“. Třídy jsou podle Bourdieho pouze teoretické třídy, které však mají predispozice k tomu,

aby se zmobilizovaly a vznikly z nich třídy v Marxově pojetí (Bourdieu, 1998, s. 19 -20). Prostor je poté „celek různých koexistujících (sociálních) pozic“, které jsou stanoveny na základě „*dvou principů diferenciace* (...): kapitálu ekonomického a kapitálu kulturního“. (Bourdieu, 1998, s. 13). Postoje aktéru samy jsou pak reflexí sociálních pozic prostřednictvím habitusů, protože každá třída na ose sociálního prostoru má své specifické habitusy. Habitus je tedy vyjádření stylu praktických činností jedince, nebo třídy jedinců. (Bourdieu, 1998) Je to: „generativní a jednotící princip, který z charakteristických vztahových rysů, vlastních určitému postavení, vytváří jednotný životní styl...“ (Bourdieu, 1998, s. 16). Jinými slovy, každá pozice v sociálním prostoru plodí své specifické habitusy. Ty jsou shlukem praxí a statků typických pro danou pozici v sociálním prostoru. Ovlivňují i hodnocení a způsob rozlišování mezi tím, co je dobré a co špatné (Bourdieu, 1998). Například i lidé bez domova mají svůj typický habitus a podobnosti tohoto habitusu můžeme hledat napříč různými skupinami bezdomovců na různých místech. Tím, že jejich pozice je na pomyslné ose sociálního prostoru stejná nebo podobná, podobají se i v habitusech.

Bezdomovectví tedy definují po vzoru Bourdieuho teorie sociálního prostoru (Bourdieu, 1977), v němž se takřka virtuálně tvoří třídy na základě diferencí. Každá z těchto tříd má poté svůj specifický habitus, což je „produkt společenských podmínek spjatých s dotyčným postavením“ (Bourdieu, 1998, s. 14), individuálně a nevědomě osvojený. Habitus se různí podle tříd a podle vzdálenosti tříd na pomyslné ose prostoru sociálních pozic (viz Obrázek 1), kde je zobrazena tato osa sociálního prostoru. Projevuje se zálibami, praxemi, názory a postoji (Bourdieu, 1998). Z toho důvodu chápeme bezdomovce coby samostatnou, svébytnou třídu, mající své specifické postoje, názory, ekonomické, sociální, hodnotící a tělesné praxe. Všechny tyto společné aspekty vznikají z blízkosti aktérů v sociálním a fyzickém prostoru (Vašát, 2014).

Obrázek 1. Prostor sociálních pozic a prostor životních stylů

Zdroj: Bourdieu, 1998, s. 15

Aktéry rozdělují do dvou tříd. První třídou v Bourdiově pojetí jsou a) osoby přespávající „na ulici“, b) osoby přespávající v nekonvenčním bydlení. Druhou třídou byly c) osoby mající normální bydlení, ale trávící mezi bezdomovci čas. První a druhá třída jsou sice rozděleny, ale svou blízkostí v prostoru mají mnoho společného. Tím myslím například ekonomické praxe jako je „fárání“ (vybírání kontejnerů) a následné využívání vyfáraných věcí. Třetí třída také nezapadá do výše stanovené definice bezdomovectví, zejména některými praxemi jako nocování a ekonomické praxe. Proto třetí skupinu chápu jako informátory, kteří se často pohybují mezi lidmi na ulici, tráví s nimi čas a sdílí s nimi zdroje, ale nezahrnují je do skupiny bezdomovců. Vašátem (2012) chápaný model jsem tedy v obecné rovině použil i já. Upravil jsem si ho však pro specifika mé terénní praxe.

Na rozdíl od Hejnala (2014) jsem provedl úpravu ve smyslu materiálních praxí (ekonomické praxe a praxe nocování), kdežto Hejnal obohatil definici o hodnoty sociální hierarchie a vytváření sociálních vztahů. Část jeho teorie použiji v podkapitole „Interakce se sociálním prostředím“.

2.2 Problematika bezdomovectví v českém prostředí

V České republice se bezdomovectví zkoumá výhradně ve velkých městech. Výzkumy probíhají nejčastěji v Praze, Plzni a jiných městech. V rámci kvalitativní strategie, jejíž základ tvoří zúčastněné pozorování, píše studie v českém prostředí tři autoři. Prvním je P. Vašát, druhým O. Hejnal a třetím P. Holpuch. Poslední badatel využil autoetnografický přístup, což není empirický výzkum založený na bezdomovecké populaci. Vašát (2012, 2013, 2014, 2017) a Hejnal (2011, 2012, 2013a, 2013b, 2014) používají ve svých výzkumech zúčastněného pozorování a rozhovorů. Vašát zkoumá bezdomovce v Plzni, Hejnal v podobně velkém městě. Prozkoumány jsou zejména oblasti morálky mezi aktéry, jejich temporalita, geografie a obecně každodenní praxe. Dále purifikace a transgrese veřejného prostoru a socioprostorové aspekty bezdomovců. Studie bezdomovců ve středních nebo malých městech absentují. Autoři ve svých výzkumech dospěli k podobným závěrům jako já. V empirické části s nimi své poznatky srovnávám.

2.3 Empiricky inspirativní studie a konceptuální aparát

Cílem této kapitoly je představit použité teoretické a analytické přístupy, ze kterých ve své práci čerpám. Následující kapitolu strukturuji podle empirické části a jednotlivé analytické i teoretické koncepty představuji tak, jak je postupně diskutuji v empirické části. Vedle „velkých“ teorií obohatili mou práci i parciální teorie Vašáta (2012, 2013, 2017) a Hejnala (2014), vycházející z jejich etnografických studií.

Prvním použitým konceptem jsou místa podle Michela Foucalta (1996). Foucault rozděluje místa na utopie a heterotopie. Zatímco utopie jsou místa v zásadě neskutečná (Foucault, 1996, s. 76), heterotopie jsou existující místa. Tedy účinně zavedené utopie. Ty jsou k utopiím určitým protikladem. „Místa tohoto druhu jsou mimo všechna místa a to i přes to, že někdy bývá možné označit jejich umístění ve skutečnosti. Protože tato místa jsou zcela odlišná od všech ostatních umístění, která reflektují a o nichž mluví, budu je nazývat, jako určitý protiklad proti utopiím, heterotopie“ (Foucault, 1996, s. 76). Takovými heterotopiemi, tedy proti-umístěními, je například most, zahrádkářská kolonie, nebo lavičky před samoobsluhou. Tuto teorii konceptualizoval Vašát (2012, 2017). Rozdělil

místa do dvou obecnějších typů. (1.) Ne-místa, což jsou spojení prostoru a pohybu. Ne-místa v pojetí Augého (2009 in Vašát 2017, s. 539) poté tvoří pouze užší generické typy tohoto konceptu. (2.) Místa *par excellence*, což jsou heterotopie foucaultovského typu. Ty Vašát (2017) dále dělí na „heterotopie coby stanice“ a „heterotopie coby domov“. Ve své práci užívám jak heterotopii od Michela Foucalta v originálním znění, tak i jejich konceptu ve Vašátově pojetí. Jen jsem heterotopii coby stanici změnil na vhodnější termín pro mé pozorování, tj. na heterotopii neutrálního místa. Dalším teoretickým konceptem, použitým v podkapitole o zdrojích, je *sklízecí ekonomie* od Flato (2010 in Hejnal 2011). Tato ekonomie je ovlivněna lovecko-sběračskými praktikami. Jedinci poté žijí z dostupných zdrojů, o které se musí co nejrychleji rozdělit, jelikož je nemají kde skladovat. Tímto způsobem všichni přežívají. I přes to, že v sobě koncept nese jistou exotičnost, odpovídá mnou vyzorovaným datům. Vycházím i z konceptu Vašátovy (2013) *morální ekonomie*. Tato ekonomie se uplatňuje mezi bezdomovci. Jde o normalizovaný systém pravidel sdílení a darů, který je v ideálním případě spravedlivý ke všem účastníkům, ale účastníci si jej často vykládají po svém. Sestává se ze dvou scénářů. Prvním scénářem je: „jsme na jedné lodi“ a druhým: „tady se takhle otočíš a nemáš nic“. „Jsme na jedné lodi“ značí solidaritu a sdílení. „Tady se takhle otočíš a nemáš nic“ poté aktérskou orientaci na „tady a teď“, během které jdou pravidla stranou a aktéři dávají přednost okamžitému obohacení (i krádeži) nad dlouhodobějšími dobrými vztahy s ostatními. Na základě Hejnalova (2014) pozorování musíme do modelu morální ekonomie zahrnout i pozici jedince v hierarchii. Při pohybu aktérů v prostoru jsem se setkal s transgresí, neboli „překročením hranic“ (Creswell, 2004 in Hejnal, 2013). Je to jinými slovy porušení přípustných norem nepřipustným chováním. Například popíjením na veřejnosti. V kapitole interakcí s časem používám teorii vnímání času bezdomovců, se kterou přišla van Doorn (2010 in Vašát, 2014). Jedinci na ulici podle ní přechází na cyklický čas. Jejich situace se periodicky opakují, pouze okolnosti se mohou měnit. Existuje také šest aspektů, ve kterých se aktérské vnímání času liší od vnímání dominantní společnosti. Těmito aspekty je aktérská orientace na „tady a teď“ (což je mj. uvedeno již v ekonomických praxích ve vztahu ke krádežím a vlastnímu obohacování), absence dlouhodobějších cílů, malá aktérská strukturace času, vlivem ostatních aspektů krátká doba mezi potřebou a jejím uspokojením, ztráta vnímání chronologie času a nakonec měření času podle významných událostí. Nakonec používám teorii o anomáliích od Mary Douglas (2002 in Hejnal, 2013), která říká, že má každá společnost procedury, jimiž zachází s anomálními událostmi nebo bytostmi. Takovými

procedurami jsou například ignorace, inkorporace, fyzická kontrola, nálepkování, vyhýbání se (marginalizování) a využití při rituálu (Douglas, 2002 in Hejnal, 2013). Při mém pozorování šlo zejména o ignoranci dominantní společnosti, nálepkování („ti špatní“), vyhýbání se (například před samoobsluhou) a také fyzickou kontrolou, což bylo nejextrémnější formou.

Toto jsou nejvýznamnější teorie a koncepty, jež jsem ve své práci použil. Mimo Vašátovy a Hejnalovy parciální teorie, použité v rámci interpretací mých dat, také porovnávám svá data s výsledky jejich pozorování a uvádím rozdíly mezi jednotlivými zkoumanými aspekty. Jedná se například o pozorování vztahu aktérů a policie, které jsou v případě mého pozorování na rozdíl od Hejnalova (2013) pozorování spíše nerepresivní.

3 METODOLOGIE

3.1 Výzkumná strategie

Při volbě výzkumné strategie jsem se rozhodl pro kvalitativní výzkum. Tuto strategii jsem si vybral z toho důvodu, že se jednak mnoho českých akademických prací nezabývá kvalitativním výzkumem bezdomovectví a za druhé, protože jediné skrze kvalitativní výzkum, konkrétně etnografii, budu schopný interpretovat a zodpovědět výzkumné otázky. Výhodou etnografického výzkumu je i jeho flexibilita. Etnografii chápu na základě jejího významu užívaném v anglosaské sociální a kulturní antropologii, kde je synonymem pro terénní výzkum (Toušek et al., 2015, s. 9). „Etnografický výzkum se provádí s cílem získat holistický obraz určité skupiny, instituce nebo společnosti“ (Hendl, 2005, s. 117). Podle Hendla (2005, s. 54) jde v etnografii o: „porozumění sociálnímu světu dlouhodobým pobytem ve skupině, aby bylo možné podrobně popsat kulturu a významy, které používají její členové“. Podle Malinowského (1984) je cílem etnografie dívat se na svět a život z nativního úhlu pohledu.

3.2 Techniky tvorby dat a analýza

Primární technikou tvorby („sběru“) dat bylo zúčastněné pozorování, jehož nedílnou součástí jsou i neformální rozhovory. Tato technika je specifická pro pochopení zkoumané skupiny jedinců. Výzkumník se snaží pochopit každodennost zkoumaných aktérů a získává při tom mnoho primárních dat (Hejnal, 2012), neboli dat „z první ruky“. Další z důvodů, proč jsem zvolil tuto techniku, vychází již ze samotné povahy zkoumané problematiky. Tato technika je účinná, když za prvé: „jev, který se bude zkoumat, není doposud prozkoumaný“, což v českém prostředí kvalitativní metodou, jak jsem již zmínil, zatím moc prozkoumaný není. Za druhé: „existují velké rozdíly mezi pohledy členů a nečlenů sledované skupiny“. Zkoumaní aktéři neodpovídali archetypu bezdomovce, jak jej předkládá mediální obraz. Za třetí: „jev není přístupný pohledu osob mimo skupinu“ (Hendl, 2005, s. 193). Proto se výzkumník snaží účastí na každodenním životě jednotlivců získat emický (aktérský) pohled, aby pochopil zkoumané téma.

Při zúčastněném pozorování jsem se účastnil každodennosti života zkoumaných jedinců. Na pomyslné škále, zobrazující ztotožnění výzkumníka se studovaným prostředím, bych se nacházel v kategorii participanta jako pozorovatele (Disman, 1993, s. 306 – 307). V této kategorii se výzkumník plně účastní života ve skupině a nezatajuje svou

pozici coby výzkumníka v terénu. Jedná se tedy o „otevřený výzkum“. Při pozorování a tvorbě dat jsem v terénu postupoval podle Spradleyho (1980 s. 33, 73) „trychtýře“. Prvním typem bylo deskriptivní pozorování, při kterém jsem se snažil zachytit co nejvíce informací ze zkoumaného prostředí. Po záznamu a analýze počátečních dat jsem přešel k zaměřenému pozorování, jež bylo zúženo na tématické okruhy, které mě zajímaly. Nakonec jsem pozoroval selektivně, pouze vybraná témata. I přes to, že jsem své pozorování zúžil, v rámci zachování kontextu jsem stále zaznamenával širší souvislosti.

Proces tvorby dat a jejich analýza probíhaly současně. Jde o standardní postup v etnografickém výzkumu. Výzkumník musí provést přepis shromážděných dat po každém pozorování (Spradley, 1980, s. 33 – 34). Při přepisu dat dochází automaticky k jejich analýze. Přepis má proběhnout do 24 hodin od jejich získání. Popis pozorování jsem prováděl přímo na místě, zápisem do terénních poznámek formou kondenzovaného popisu situace. Tento záznam obsahuje kondenzovaný popis toho, co se při pozorování stalo (Spradley, 1980, s. 69). Transkripce⁵ konverzací a neformálních rozhovorů probíhala automaticky jako jeho součást. Při nejbližší příležitosti po opuštění terénu jsem přepisoval poznámky do počítače. K této příležitosti probíhala redukce dat a jejich interpretace. Redukce dat se totiž děje již při jejich analýze (Miles, Huberman, 1944 in Hendl, 2005).

3.3 Výběr a konstruování vzorku (navázání kontaktu)

Kvůli výzkumné otázce jsem aktéry vybral technikou přímého oslovení. Jednalo se o výběr účelový (Hendl, 2005). Původně jsem chtěl informátory oslovit po vzoru Vašáta (2012) přímo na ulici, ale nakonec jsem se rozhodl pro jinou strategii.⁶ Našel jsem, kde mají bezdomovci jedno ze svých takzvaných „stanových městeček“. Zde jsem potkal prvního člověka „na ulici“, Čeňka. V pozici ke mně jako k výzkumníkovi se jedná o takzvaného „strážce brány“ – „gatekeepera“. Je to osoba, která stojí mezi výzkumníkem a potenciálním informátorem. Tito strážci kontrolují, kdo má kdy přístup k informátorům. Zároveň může výzkumníkovi pomoci při výběru vzorku (Toušek et al., 2015). Seznámil jsem ho se svou rolí výzkumníka a o svém záměru. Po chvíli debaty o ostatních lidech na ulici v konkrétním městě se mi nabídl, že mi ukáže, kde jsou. Bez jeho kladné reakce bych se možná nikdy nedostal k mé skupině informátorů. Z definice je informátor člověk,

⁵ Proces převodu mluveného projevu do písemné podoby (Hendl, 2005).

⁶ Petr Vašát získal část svých informátorů mimo jiné i oslovením přímo na ulici.

se kterým výzkumník intenzivněji a dlouhodoběji interaguje a získává od něho data i jinými způsoby, než jen přímým dotazováním (Toušek, 2012, s. 60).

Čeněk mě nasměroval na Jana. I jeho jsem seznámil se svými cíli. Kousek od Jana bydlí jeho přátelé, také bezdomovci. „*To ale nemůžeš dělat jenom ze svých zápisků, který si tam hned napíšeš a půjdeš domů. To mezi nima musíš trávit čas. To taky nejde takhle s jedním člověkem (myšleno s Janem, pozn. aut.). Tak někdy přijď a já tě za nima zavedu*“ (Jan, 7. 3.). Přirozeně přidruženou technikou se tak mimo přímé oslovení stal i „snowball sampling“, neboli technika sněhové koule. Při této technice nás původní informátor zavede k dalším členům cílové skupiny. Okruh informátorů se zvětšuje pomyslným nabalováním jednoho informátora na druhého jako sních na sněhovou kouli (Hendl, 2005).

Čeněk tedy fungoval spíše jako „gatekeeper“, kdežto Jan byl jednak „strážcem“ přístupu a zároveň první pomyslnou vložkou v technice sněhové koule. Další výzkum v terénu mě skutečně zavedl mezi jeho přátele na ulici, seznámil mě s nimi a sám za mě přetlumočil můj výzkumnický záměr. Získal jsem přístup do zkoumané skupiny a navázal jsem vztah (*rapport*) (Toušek et al., 2015, 17). Tak vznikla skupina aktivních aktérů (informátorů), na kterou se znovu nabalovali další „aktivní aktéři“ a vznikl výzkumný vzorek. Někdy však přicházeli „aktivní aktéři“ do styku s „pasivními aktéry“. Na tomto místě rozlišuji 2 typy, „aktéry aktivní“ a „aktéry pasivní“. „Pasivní aktéři“ byli ti jedinci, kteří se vyskytovali na stejných místech společně s „aktivními aktéry“, ale sami fungovali ve vztahu k výzkumníkovi pasivně, spíše jako doplněk scény. „Aktivní aktéři“, naproti tomu, byli pravými herci této scény. Šlo o informátory, kterých bylo celkem 8. Specifikem „pasivních aktérů“ byla neznalost mé pozice výzkumníka, jelikož jsem se s nimi nedostal do přímého kontaktu. Tudíž je jejich role ve výzkumu limitována na interakce s informátory (například když informátor sprostě pomlouval aktéra). Zkrátka „pasivní aktér“ nemůže být informátorem, jelikož nemám jeho ústní informovaný souhlas a nebyla ani příležitost ho sehnat. V práci se vyskytují maximálně při interakci s „aktivním aktérem“, ale nikdy ne sami od sebe. „Aktivní aktér“ je v podstatě synonymum pro informátora. Pohybuje se v terénu a spolu s dalšími „aktivními aktéry“ jsou zkoumaným vzorkem výzkumu.

Jak jsem již zmínil, „aktivních aktérů“, neboli informátorů, bylo za dobu mého pozorování 8. Osoby, žijící „na ulici“, byly v podstatě 3. Jednalo se o Emanuela, Amálii a Jana. Pouze jedna osoba bydlela ve formalizovanější formě bydlení. Jedná se o Ferdinanda.

Šlo o mé klíčové informátory. Dále byli ve skupině 3 informátoři, kteří bydlí v bytovkách a jeden mladý muž, kterému bylo do 30 let. Tento mladý muž tvoří výjimku, jelikož jsem se s ním v terénu setkal pouze jednou v době, kdy byl „na ulici“ teprve třetí den. Skupina jako celek nebyla homogenní. Informátoři se pohybovali ve věkovém rozpětí od 25 do 60 let. Větší část aktérů, celkem 5, a zároveň všichni moji klíčoví aktéři, byli starší padesáti let. Ve skupině se nacházela pouze jedna žena. Skupina jako celkem byla tedy heterogenní, ale skupina mých klíčových informátorů (Ferdinand, Emanuel, Jan a Amálie) byla relativně homogenní.

3.4 Místo a doba trvání výzkumu

Místem mého výzkumu bylo velké město. Větší část pozorování v terénu však neprobíhala v typickém městském prostředí. Soustředila se na okraj města, kde se nachází sídliště se svou zástavbou a o kousek dále univerzita. Pozorování probíhalo zejména ve venkovních prostorech, ať už na lavičkách před vietnamskou samoobsluhou, nebo v místě provizorně zřízeného sezení u plechové chatičky v rámci bývalé malé zahrádkářské kolonie, kterou obývali někteří informátoři. Zkoumaní aktéři totiž orientují svou praxi zejména na venkovní prostory (srov. Vašát, 2012). Vnitřní prostory byly využívány zejména při „špatném“ počasí (zima, mráz, déšť a sychravo) jako úkryt, ke spánku, jako soukromé útočiště nebo k materiálním praxím (nákup potravin).

Výzkum trval od půlky února do začátku června roku 2019. Jednotlivá terénní pozorování probíhala většinou tak, že jsem přišel do terénu, trávil s aktéry v průměru 7 hodin denně a poté jsem opustil terén. Snažil jsem se plně využít co největšího množství dnů i hodin. Některé týdny jsem trávil v terénu dva dny v týdnu, výjimečně pak žádný. Celkem jsem se do terénu vypravil patnáctkrát. Snažil jsem se udržet pravidelnost návštěv v terénu alespoň na jedno zúčastněné pozorování týdně. Důvodem bylo, abych se já, jako výzkumník udržel v kontextu událostí, jež se dělo mezi informátory a také aby byli informátoři neustále zvyklí na mou přítomnost. Podobnou taktiku zvolil i Vašát (2014), který v terénu trávil několik dní týdně od jedné do šesti hodin během jednotlivých zúčastněných pozorování.

3.5 Etika výzkumu

V empirickém výzkumu se v rámci sociálních věd setkáváme s obecně přijímanými zásadami etického jednání. Tyto zásady jsou například: (1.) potřeba získání informovaného

souhlasu, (2.) speciální přístup k nezletilým, (3.) (ne)zatajování informací aktérům a když ano, tak musí být na konci studie účastníci obeznámeni, (4.) svoboda odmítnutí, (5.) anonymita (Hendl, 2005). CASA⁷ vymezuje obecné principy, kterých by se antropologové měli držet. Prvním principem je *respekt k důstojnosti, soukromí a zájmům účastníků výzkumu*. Výzkumník by měl citlivě přistupovat k ochraně práv, soukromí a dobrého jména zkoumaných osob. Zvláště těch, kteří mohou hůře bránit své zájmy (marginalizovaní). Obvyklé by mělo být publikování, ve kterém jsou zkoumané osoby anonymizovány. Dalším principem je *informování o výzkumu*. Výzkumník by měl lidem srozumitelnou formou sdělit, čeho se výzkum týká, jaký je důvod výzkumu a kdo ho zadal, popřípadě financuje. Sem patří i svobodné právo se výzkumu neúčastnit. Zvláště důležité je u osob, se kterými pracuje výzkumník na dlouhodobé bázi. Posledním principem jsou *vztahy v terénu*. Výzkumník by měl „dbát na reciproční vděk za poskytnuté pohostinství, čas a privilegium výzkumu“. V případě navázání přátelského vztahu udržovat vztah v korektní otevřenosti a vzájemném respektu. Závazky výzkumníka ke zkoumaným jedincům navíc nekončí opuštěním terénu. Tato doporučení nemusí pokrývat všechny situace. Výzkumník by si měl klást neustále otázku, „co je a není vůči lidem, kteří se výzkumu účastní, „fér“ (CASA, rok neznámý, kurzíva původní). Mezi zásady, které jsem dodržoval ve svém kvalitativním výzkumu, patří: ochrana osobní identity (anonymizace), otevřenost výzkumníka, transparentnost dat, informovaný (poučený) souhlas, dodržování svobody jedinců a reciprocita.

Při ochraně osobní identity jsem se snažil co nejvíce anonymizovat. Z toho důvodu není v práci uvedeno jméno města, počet obyvatel ani kraj, ve kterém se město nachází. Podobně jsem postupoval v anonymizaci samotných aktérů. V práci je uvádím pod fiktivními křestními jmény. Vybral jsem taková jména, která nezačínají prvním písmenem aktérova reálného jména.

Jelikož mezi odborníky panují dohady o tom, zda je skrytá identita eticky ospravedlnitelná (Toušek et al., 2015), při vstupu do terénu jsem se rozhodl zvolit otevřenou identitu. Podstata otevřené identity spočívá v tom, že výzkumník sdělí svým informátorům svou pozici, důvod sběru dat a k čemu se chystá sesbíraná data použít (Toušek et al., 2015). „Otevřený vstup tedy vyžaduje objasnění vlastní pozice v terénu a získání tzv. informovaného souhlasu...“ (Toušek et al., 2015, s. 17).

⁷ Česká asociace pro sociální antropologii.

Transparentností pořizování dat zde myslím především odtajnění veškerých dat, která jsem v průběhu výzkumu sesbíral. Aktéři mohli vždy poznat, kdy jsem si zapisoval. Kdykoliv se chtěli podívat do mých poznámek, umožnil jsem jim to.

Informovaný (poučený) souhlas nám dává informátor a znamená svolení s účastí na studii/výzkumu. Osoba dávající souhlas však musí být seznámena s průběhem, kontextem a okolnostmi výzkumu (Hendl, 2005). V mém případě jsem nejprve navázal neformální kontakt a hned na to jsem informátorovi sdělil, kdo jsem, co je mým cílem a jestli s tím souhlasí. Jednalo se o informovaný ústní souhlas pasivní, tj. bez podpisu (Hendl, 2005). Pasivní souhlas jsem zvolil také proto, že znamenal jistou neformálnost. V případě lidí bez domova, kdy se skoro všechny dohody vyjednávají ústně, by mohl informovaný souhlas narušit křehký vztah mezi výzkumníkem a aktérem, který na začátku výzkumu vzniká. Díky neformálnosti orálního souhlasu tak nedošlo k potenciálnímu narušení důvěry mezi výzkumníkem a informátorem.

Při dodržování svobody jedinců šlo o to, že jsem nedělal nic, s čím by aktéři výslovně nesouhlasili. I přes to, že jsem získal informovaný souhlas, průběh výzkumu byl neustálým vyjednáváním nových podmínek. „Protože se plán výzkumu vyvíjí, pravděpodobně i během něho vzniká nová potřeba potvrzení informovaného souhlasu“ (Hendl, 2005, 156). Jako první šlo o situaci, kdy jsem do jednoho terénu přišel s kamarádkou, která je profesionální fotografka. Ještě před tím, než jsme udělali nějakou fotku, ať už místa, či konkrétního člověka, požádali jsme daného aktéra o svolení. Podruhé se jednalo o zaznamenávání dat diktafonem. Do doby, než jsem chtěl použít diktafon, jsem zaznamenával data pouze do terénního deníku. Poté jsem informátorovi sdělil, že bych rád použil diktafon. Následovalo odmítnutí ze strany informátora s tím, že: *... někdy přijedeš a my si spolu sednem a to ti všechno povím. Ale teď už to zaklapni, zavři to, zaklapni tužku*“ (Terénní poznámky, Emanuel, 23. 4.). Dodržování svobody jednotlivců má ještě druhý aspekt a tím je možnost, že mohli kdykoliv z výzkumu vystoupit. To by znamenalo, že by výzkumník nemohl uveřejnit data, která se jich týkají. Platí to stejně tak i o fotkách. Když by během focení někdo z aktérů s nějakou fotkou nesouhlasil, výzkumník je povinen ji smazat.

Poslední etickou zásadou, kterou jsem dodržoval, byla reciprocita. Výzkumník získává od informátorů data, z toho důvodu se může nějakým způsobem chtít revanšovat (Hendl, 2005). Pokaždé, když jsem šel do terénu, koupil jsem účastníkům nějaké věci ke

konzumaci. Ze začátku to bylo jídlo a cigarety, později jsem upřednostnil jídlo, zejména pečivo a sýry. Nechtěl jsem aktéry zásobovat něčím, co je pro jejich zdraví dle mého soudu „škodlivé“. Potraviny jsem se snažil distribuovat rovnoměrně mezi informátory. Aktéři si sami občas říkali i o peníze. A to pouze tehdy, kdy měli nedostatek alkoholu a finančních zdrojů na koupi alkoholu. V takovém případě jsem se jim snažil vycházet vstříc.

3.5.1 Etická dilemata

V rámci mého terénního výzkumu jsem se dostal do několika situací, které by se daly považovat za etická dilemata.

Prvním dilematem bylo přerušení záznamu dat aktérem. Nepřál si, abych si zapsal určitou věc, kterou řekl. Nešlo o zatajení informací v pravém slova smyslu (avšak i se zkreslením informací jsem se setkal – příklad údajné vzájemné rovnosti v podkapitole „Interakce se sociálním prostředím“), ale výsledkem bylo, že jsem si data nepoznamenal. Nicméně věc jsem si zapamatoval, ale neuvedl jsem ji. Použil jsem ji pouze při interpretaci kontextu.

Dalším etickým dilematem byly situace, kdy při neformálním rozhovoru došlo na téma, které bylo pro aktéry citlivé. Jednalo se většinou o rodinu. S podobnou situací se potýká i Nosková (2004, č. 11) během svých narativních interview. Zamýšlí se nad tím, jak se zachovat v situaci, kdy nám informátor sděluje emotivní témata. V mém případě jsem při citlivém tématu naslouchal a snažil se, stejně jako Nosková, emotivně se na vyprávění podílet.

Na tomto místě je také nutno reflektovat možné problematické chápání darů z mé strany. Jak jsem již zmínil, na každé sezení jsem aktérům přinesl jídlo. Když aktéři potřebovali přispět nějaké peníze do ceny flašky vína, poskytnul jsem je. Vystává však otázka, jestli nebyli aktéři příliš sdílní a ochotní se na výzkumu podílet pouze díky výhodám, které jim z toho plynuly? Jedná se o problém reaktivity. To znamená, že „přítomnost výzkumníka může ovlivnit procesy, na něž je výzkum zaměřen“ (Lincol a Guba, 1985 in Hendl, 2005, s. 148). Dary v podobě pečiva jsem zvolil právě kvůli recipocitě. Z mého pohledu mi aktéři poskytovali data a já jsem jim chtěl jejich vstřícnost oplatit minimálně jídlem. Dary jsem také chápal jako jisté zpříjemnění života aktérů v podmínkách, které panují „na ulici“. K menšímu finančnímu příspěvku docházelo pouze tehdy, když o něho aktéři poprosili a také ne nutně vždy. Navíc aktéři prosili o finanční příspěvek jen když sami neměli peníze. Na druhou stranu mi aktéři vždy nabízeli jídlo, když

nějaké uvařili a občas i alkohol. Dále si myslím, že když by mě aktéři „trpěli“ mezi sebou jen díky výhodám, tak by se často neptali, kdy mezi nimi přespím a že „to bude sranda“. Vašát (2013, s. 440) svým aktérům také ve svém výzkumu minimálně jednou přispěl penězi.

3.5.2 Hodnocení kvality výzkumu

Kvalitu výzkumu jsem od začátku zajišťoval reflexivitou. Výzkumník si při ní uvědomuje, že svým vzděláním, sociální identitou a osobností může ovlivnit výzkum (Hendl, 2005, s. 148). Reflexivita je proces, provázející v ideálním případě každou fázi výzkumu. Výzkumník by měl být schopen kriticky nahlédnout svou roli ve výzkumu. Reflexivně dělaný výzkum si všímá etického rozměru každodenní výzkumné praxe, pěstuje cit vůči citlivým momentům a pomáhá řešit etické záležitosti tak, jak se s nimi ve výzkumu setkáme (často dříve, než se etický problém objeví) (Guillemin, Gillam, 2004, s. 27). Je to jakási předvídavost možných etických problémů, terénní „cit“, odhad situace a výzkumníkova sebereflexe. Svůj výzkum jsem po celou dobu nahlížel reflexivně. Před vstupem do terénu jsem se mentálně připravil na všechny možné situace, které by mohly nastat. Při prepisování terénních poznámek do počítače jsem si vždy kladl otázky, jestli jsem se choval v souladu s etickými pravidly a jestli jsem i eticky jednal. Reflexivitu jsem například zúročil v případě sebereflexe. V terénu jsem s aktéry často hovořil o různých tématech, na které zrovna přišla řeč (například politika). Současně jsem si uvědomoval, že vzhledem k tomu, že je v etnografickém výzkumu sám výzkumník nástrojem konstrukce dat, jsou tato data vždy do jisté míry subjektivní. Otázky svých informátorů jsem se snažil zodpovídat vždy upřímně, ale bez kladení důrazu na odlišnost mého názoru.

Lincoln a Guby (1985 in Hendl, 2005, s. 148) rozdělují různá nebezpečí pro validitu do 3 kategorií s názvy reaktivita (ovlivnění procesu přítomností výzkumníka), zkreslení ze strany výzkumníka (předsudky, jisté výzkumníkovy vlastnosti) a zkreslení ze strany účastníků (zatajování informací). Reaktivitu jsem probíral v rámci etických dilemat. Jistá reaktivita mohla být patrná pouze ze začátku výzkumu, kdy na mě ještě nebyli aktéři zvyklí. Projevilo se to mírnou změnou chování, které jsem si všiml v kontrastu s pozdějšími projevy. Zkreslení ze strany výzkumníka jsem se snažil snížit na minimum reflexivitou. Přesto si však uvědomuji, že stejně jako při reaktivitě, i ke zkreslení nutně v rámci výzkumu dochází. Při výzkumu jsem se snažil eliminovat možnosti, jakými bych mohl zkreslit vytvářená data. Stejně tak jsem postupoval před každým vstupem do terénu.

Při jedné příležitosti jsem také málem vystoupil ze své role nezaujatého výzkumníka, když jsem se na malý okamžik příliš identifikoval se zkoumanou skupinou a cítil jsem zlost na muže, který se díval „zle“ na Emanuela, když „fáral“.

4 EMPIRICKÁ ČÁST

4.1 Příchod do terénu

Svůj výzkum jsem započal v únoru roku 2019. První den terénního výzkumu byl zamýšlen jako „sžití se s prostředím“. Domluvil jsem si schůzku se sociální pracovnící z místního nízkoprahového centra, které se zabývá službou mladým lidem ve věku od 18 do 26 let. Cílem bylo informovat sociální pracovníci o mém pobytu mezi bezdomovci a popřípadě se zeptat na některé otázky spojené s konkrétním terénem. Většina informací, které mi poskytla, měla obecný charakter, týkající se specifík bezdomovectví v daném městě. Tyto informace mi pomohly pochopit kontext života „na ulici“. Konkrétnější informace odmítla sdělit.

Podruhé jsem se do terénu vypravil na začátku března. Tehdy jsem potkal svého „gatekeepera“ Čenka. Nejprve jsem ho pozdravil a dal jsem mu jídlo (sýrové housky) a několik cigaret, věci nakoupené k této příležitosti. Dali jsme se do řeči a po chvíli jsem ho seznámil se svým výzkumem. Během konverzace mi sdělil další místa aktérů. Nevěděl jsem, kde to je a Čeněk se nabídl, že mi to místo ukáže. Stejně šel sbírat papír, což je jedním ze zdrojů příjmu.

Kousek mě doprovodil a poté odešel sbírat papír. Na prvním stanovišti jsem našel poházené věci, ale nikdo tam nebyl. Druhé místo se nacházelo pod mostem. Zde jsem potkal Jana. Zvolil jsem stejný postup jako s Čeněkem. Dal jsem mu jídlo a cigarety, začal jsem se s ním bavit, a nakonec jsem mu převyprávěl, z jakého důvodu jsem přišel. Řekl jsem mu, že bych rád dělal výzkum na to, jak se žije alternativně.

Jan: Řekni normálně, ne? Bezdáči!

(Terénní poznámky, neformální rozhovor s Janem, 7. 3. 2019)

Navrhl mi, že spolu příště můžeme obejít ostatní bezdomovce. Další pobyt v terénu mě Jan zavedl k dalším budoucím informátorům, tj. seznámil mě s ostatními, uvedl mě do jejich společnosti a tím potvrdil, že jsem „v pohodě“. Byla mi přisouzena identita výzkumníka. Proběhlo to následovně: „*Tak hele, tohle je Honza a chce na nás prej dělat práci. Bude nás zkoumat jako dinosaury!*“ (terénní deník, neformální rozhovor s Janem, 12. 3.) Jak postupně probíhal výzkum, mluvili o mně jako o „písaři“, „filozofovi“, „vojákovi“ nebo jednoduše „Jendovi“. Podle teorie je přisouzení identity podmínkou

zpřístupnění terénu a umožnění realizace výzkumu. Důležité je být nějakým způsobem identifikován, získat jakousi nálepku (Toušek et al., 2015).

Jan se tak stal mým klíčovým informátorem. Rozlišuji mezi „běžným“ informátorem a „klíčovým“ informátorem. První, „běžný“ informátor, je pro výzkumníka spíše „dobrý známý“. Druhý, „klíčový“ informátor, se podobá skoro až kamarádovi (Hejnal, 2012, s. 143). Toušek (2012, s. 60 – 61) na toto konto poznamenává, že „klíčového“ informátora si výzkumník nevybírání, ale že „klíčovým“ informátorem se jedinec stává v průběhu výzkumu na základě vzájemného porozumění. Jan na mě svým způsobem dohlížel a stal se později jakýmsi „průvodcem“ v terénu. Dalšími klíčovými informátory se stali všichni obyvatelé zahrádkářské kolonie. Jednalo se o tři lidi, tedy o Emanuela, Amálii a Ferdinanda.

4.2 Aktéři

Emanuel spolu se svojí družkou Amálií a jejich kamarádem Ferdinandem tvoří specifickou socioekonomickou jednotku, kterou po vzoru Smithe a Stenninga (2006 in Vašát, 2013) interpretují jako „kvazi-domácnost“. Jde o takovou praxi domácnosti, která se liší od „klasických“ domácností a definují ji tři dimenze: jednak sdílení přístřeší, dále kooperace při každodenních praxích a nakonec společná distribuce a konzumpce (Smith, Stenning, 2006 in Vašát, 2013). Ale Ferdinand s tímto párem nesplňoval kritérium sdílením přístřeší. Dále se podle dimenzí „kvazi-domácností“ interpretují 3 různé jednotky – jedinec, pár a klika (Smith, Stenning, 2006 in Vašát, 2013). Proto tvoří Amálie s Emanuelem pár a spolu s Ferdinandem sociální „kliku“ ve Scottově pojetí (Scott 2000 in Vašát, 2013, s. 429). „Klika“ se v tomto případě vztahuje na dimenzi sociální organizace, nikoliv na kolektivní identitu.

Jan byl dominantní solitér (srov. Hejnal, 2014). Bydlel sám pod mostem, ale přes den a někdy i v noci se družil s klikou Emanuela, Ferdinanda a Amálie. Další informátoři („aktivní aktéři“) a „pasivní aktéři“ buďto navštěvovali kliku na místě jejich přespávání, nebo na neutrálním místě.

Mezi dalšími „aktivními aktéry“ byl Marek, který bydlel v bytovce a za skupinkou chodil ve volném čase, jelikož se s nimi dle vlastních slov cítil dobře. Poté zde byl Hugo. Také bydlí na sídlišti v bytě a podobně jako Marek s aktéry „řád“ tráví čas. Hugo na rozdíl od Marka chodí pouze k lavičkám před vietnamskou samoobsluhou. Podobnou praxi má i Jarmil, který stejně jako Hugo chodí pouze k lavičkám a bydlí v bytě. Posledním „aktivním aktérem“ byl Petr. Ten tvoří výjimku mezi všemi „aktivními“ aktéry. Setkal jsem se s ním

pouze jeden den, což byl jeho třetí den „na ulici“. Poté jsem se s ním „na ulici“ již nesetkal a nikdo z informátorů o něm nic nevěděl. O něco později jsme se zkontaktovali přes sociální síť a já jsem se dozvěděl, že se přemístil do Prahy, kde začal bydlet a pracovat.

Obrázek 1. Neformální rozhovor s aktéry

Foto: Pavla Melenová, 12. 3. 2019

Obrázek 2. Bydlení pod mostem

Foto: Pavla Melenová, 12. 3. 2019

Obrázek 3. Posezení vedle plechové chatky

Foto: Pavla Melenová, 12. 3. 2019

Obrázek 4. Pohled do krajiny

Foto: Pavla Melenová, 12. 3. 2019

4.3 Interakce s fyzickým prostředím

4.3.1 Interakce s místy

Místo přespávání pro „kliku“ Amálie, Emanuela a Ferdinanda tvořil areál dvou zahrádkářských chatiček a jedné nově postavené plechové chatky na periferii města u plynovodu. Místo je schované za malým mostem, obklopuje ho zeleň, plynovod a pole. Pozemek, na kterém stojí chatky, sousedí s oplocenou parcelou, kde se nachází zchátralý dům, ve kterém bydlí další „pasivní“ aktér, Arnold. Kategorizuji ho raději mezi „pasivní“ aktéry, jelikož jsem s ním sice jednou osobně mluvil, ale nejsem si jistý, jestli byl s mou pozicí výzkumníka dostatečně srozuměný. Arnold mnoho času se sousední klikou netráví. Se zahrádkářskou kolonií se aktéři identifikují jako s domovem: „Půjdu domů, tam si lehnu na gauč, pustím si rádio a budu poslouchat“ (Terénní poznámky, neformální rozhovor s Ferdinandem, 26. 4. 2019).

Použiji zde definici domova od Touška (2013, s. 43): (Domov) „Je výsledkem vztahu materiálních dimenzí prostoru a sférou prostorové imaginace. (...) Materiální manifestace

domova je neustále vytvářena každodenní sociální praxí domova, která je stejně tak neustále vytvářenou prostorovou představou domova a vice versa. Další příklad toho, že se aktéři s daným místem identifikují jako s domovem, nastával skoro každý den v terénu při vstupu do zahrádkářské kolonie nebo při návštěvě Jana pod mostem. Aktéři mě vždy nejprve pozdravili, načež mi nabídli místo k sezení. Když nebylo na čem sedět, něco mi přinesli. Také při potřebě něco zařídit mě odmítali se slovy, že jsem návštěva, že oni se o to postarají.

Ostatní místa, na kterých se aktéři vyskytovali, jsem nazval „neutrální místa“. Tato místa si aktéři volili buď z taktických, nebo z afektivních důvodů (Vašát, 2017). *Šlo primárně o lavičky před vietnamskou samoobsluhou, které sloužily jako místo setkávání (meeting point) pasivních i aktivních aktérů. Toto místo bylo takto všemi chápáno. Kdykoliv se chtěl aktér s někým socializovat, měl velkou šanci, že u laviček potká někoho ze svého okruhu známých. Druhým „neutrálním místem“ byl chodník před univerzitou. Chodník sloužil ekonomickým praxím. Sem chodili aktéři „somrovat“ a také na vajgly (vybírat popelníky). Třetím a posledním „neutrálním místem“ byl „panel“, což jsou betonové ohrádky, ve kterých rostou stromy. „Panel“ se nachází kousek za lavičkami. (Vlastní pozorování, 3. – 6. 2019)*

Obě tyto možnosti, místo domova a neutrální místo, interpretuji jako heterotopická místa původně podle Foucalta (1996), ale v tomto případě konceptualizovaná Vašátem (2012). Fungují jako empiricky založené heterotopie. Tyto místní heterotopie jsou: „skutečná místa, místa, která existují (...) jsou něco jako proti-umístění, druh účinně zavedených utopií, v nichž skutečná umístění, všechna ostatní skutečná místa, která můžeme v kultuře najít, jsou současně reprezentována, popírána a převracena. Místa tohoto druhu jsou mimo všechna místa, a to i přes to, že někdy bývá možné označit jejich umístění ve skutečnosti“ (Foucault, 1996, s. 76). Snad by se obě místa, totiž most, stejně jako zahrádkářská kolonie, daly označit foucaultovskou „heterotopií úchyly“ (Foucault, 1996, s. 78). Na takováto místa jsou nepřímou „přesouvání“ lidé, kteří se odchylojí od požadované sociální normy. V mém případě sem tito lidé nejsou umisťováni konkrétními osobami,⁸ ale jsou „odsouvání“ a „odstrkování“ dominantní společností.

⁸ Foucault (1996) předně myslí heterotopií úchyly například domovy pro seniory, kam konkrétní osoby fyzicky umisťují seniory.

Vašát (2017) ve svém díle přišel nejprve s rozdělením míst na (1.) ne-místa a (2.) místa *par excellence*.⁹ (1.) Ne-místa chápe jako spojení prostoru a pohybu. (2.) Místa samotná definuje jako heterotopie. Jedná se o „místo, které konstruuji marginální osoby v rámci míst dominantních“ (Vašát 2012, s. 254). Ty dále dělí na heterotopie coby stanice a heterotopie coby domov. První heterotopii popsal jako místo ve veřejném prostoru, kde lidé bez domova tráví určitý čas. Vycházel při tom ze svého pozorování, kdy zejména mladí lidé trávili čas na eskalátorech jedné zastávky. Já bych toto rozdělení mírně upravil pro specifika mého pozorování. Nazval jsem to heterotopii neutrálního místa. V tomto případě myšleno tak, že lidé bez domova při mém pozorování trávili čas buďto v heterotopii domova nebo právě na neutrálních místech. Přestože oba typy míst nepatří právně nikomu z nich, fakticky si určití aktéři mohou nárokovat heterotopie domova (Vašát, 2012). Význam těchto míst není ustanoven strategicky, nýbrž se (re)produkuje svými aktéry vědomě skrze sociální praxe a představy (Vašát, 2017).

Během mého výzkumu se aktéři pohybovali mezi těmito místy. Jednotlivá místa propojovaly naučené trasy, jejichž využívanost závisela na momentálním množství zásob alkoholu, tabáku a také na konkrétním dnu v týdnu. Všechna místa leží kousek od sebe, takže doba přesunu z jednoho místa na druhé činila v průměru 10 – 20 minut normální chůzí. Těmito místy byly: (1) most, (2) lavičky před vietnamskou samoobsluhou + „panel“, (3) chodník před univerzitou a (4) chatičky na periferii města. Ostatní pro aktéry významné body byly pouze zastávky na trase mezi jednotlivými místy, tedy ve Vašátově (2017) pojetí ne-místa.

Většina každodenních praxí zkoumaných aktérů, vyjma návštěv soukromých prostorů, jako je nákup ve vietnamské prodejně, se tedy odehrává ve veřejném prostoru (Hejnal, 2011). Obě heterotopie uvedené výše spadají dle legislativy do kategorie veřejného prostoru/veřejného prostranství. „Veřejným prostranstvím jsou podle Zákona (128, 2000 Sb.) „všechna náměstí, ulice, tržiště, chodníky, veřejná zeleň, parky a další prostory přístupné každému bez omezení, tedy sloužící obecnému užívání, a to bez ohledu na vlastnictví k tomuto prostoru“. Veřejný prostor umožňuje aktérům konat ekonomické praxe v podobě získávání zdrojů, společnou konzumaci jídla a alkoholu (socializační

⁹ Augého (2009 in Vašát 2017, s. 539) ne-místa jsou pouze jednou kategorií v pojetí ne-míst Vašáta (2017).

praxe) a dále také „zabíjet prázdný čas“ (Butchinsky, 2007, s. 16 in vašát, 2017, s. 540). Tyto praktiky jsou provázány.

Heterotopie coby domov představuje trvalé místo úkrytu před nepřízní počasí (Vašát, 2012) a jedno z mála míst ve veřejném prostoru, kde mají obyvatelé nárok na soukromí.

Plechová chatka patří Ferdinandovi. Je to nevelké plechové stavení (ochrana před žháří), ale mezi stěnami je jako těsnění skelná vata. V interiéru se nachází postel, skříň stůl, židle a kamna. Každý ho respektuje jako vlastníka. Má na toto místo výsostné právo, které ostatní aktéři uznávají (Terénní poznámky, 3. – 6. 2019). Získal ho díky tomu, že na místě žije už dlouho. Plechovou chatku mu postavil jeho švagr na místě dřevěné chatky, která padla za oběť žhářskému útoku. Nejednou jsem se setkal se situací, kdy k Ferdinandovi přišla „návštěva“, která nebyla vítána. Například ho navštívil Marek, mladý statný muž bydlící na bytovkách. Dle ostatních je to „vodkař“, jelikož v drtivé většině případů pije vodku. O chvíli později přišel do chatky Arnold ze sousedního baráku a zeptal se Marka, co tam chce? Marek mu začal vyhrožovat, že mu rozmlátí flašku o hlavu a že si může být, kde chce. Ferdinand ho okřiknul a sdělil mu, že jestli něco udělá, tak zavolá policisty (Terénní poznámky, 3. – 6. 2019). I přes to, že Ferdinand dostal v minulosti dva infarkty a při fyzickém střetu s mladšími aktéry by nejspíše prohrál, mladší aktéři ho poslouchají, jelikož se Ferdinand těší autoritě. V případě vyjednávání volí úměrně ke své fyzické situaci jiné strategie (např. volání policie přes svůj mobilní telefon) než přímý násilný střet. Vlastnické právo se projevovalo i jinak. Jednou jsem cestou k chatičkám viděl vyhozený hezký gauč. Když jsem se později bavil s aktéry, navrhl jsem jim, že bychom ho mohli přinést. Jan mě ale zastavil a řekl, že s tím musí souhlasit Ferdinand, jelikož: „on je tu pán domácí a my sem nesmíme nosit nic, co by nechtěl. Když přinesem něco, co nechce, tak se s tím zase zbytečně potáhneme zpátky“ (Terénní poznámky, 6. 6. 2019).

Stejná situace se odehrává pod mostem, který obývá Jan. Jde o běžný most, ale tím, že ho Jan (re)interpretuje jako svůj „domov“ (má pod mostem celkem slušný nábytek: gauč, stůl, postel, matrace), tak se místo stává něčím docela jiným. Veřejné prostranství podléhá nároku jedince. Místo získává nový význam. Jedná se o heterotopii domova. Podle Cresswella (1996 in Hejnal, 2013) nemá místo žádný přirozený význam samo o sobě a nabývá ho až každodenními praktikami jeho uživatelů (jako nabytí most nového významu

každodenními praktikami Jana). Místo může také nabývat význam skrze jedince, schopné ovlivnění veřejného mínění (například média).

V minulosti bydlelo pod mostem 9 bezdomovců. Postupem času a díky mobilitě jedinců zde zůstal jen Jan. Hlídá si pečlivě svůj „domov“. Bez svého souhlasu nikomu nedovolí, aby s ním sdílel most. Několikrát se během mého pobytu v terénu někdo z bezdomovců zmínil, že případně půjde spát pod most za Janem, ale Jan se prudce ohradil. Když by tam šel někdo bez jeho souhlasu, tak by ho prý vyhnal, „třeba i násilnou formou“. Jiné je to s městskými správními orgány. Podle Jana ho policisté celkem respektují, ale přesto musí konat svou „povinnost“. Jednou za půl roku přijedou pod most technické služby a vyklidí všechny věci. Jan se na místo často ještě téhož dne vrátí a začne se znovu „zabydlovat“ (Terénní poznámky, 3. – 6. 2019). Této praxe si všimnul i Hejnal (2013), poznamenal, že se bezdomovci periodicky vracejí na místa ve veřejném prostoru. Eliminace materiálního zázemí má proto jen krátkodobý účinek.

V okolí mostu se nachází několik heterotopií neutrálního místa, které jsem již uvedl. Místa jsou „panel“, lavičky před vietnamskou samoobsluhou a chodník před univerzitou. Na těchto místech tráví často aktéři pospolu většinu svého dne (zejména „na panelu“ a na lavičkách). Do prostoru se stahovali i aktéři, kteří bydlí ve formalizovanějších formách příbytku, jako jsou například byty (Srov. Vašát, 2014, s.65; Vašát 2017).

Místa hrají stěžejní úlohu ve vztahu k sociabilitě. *Lavičky z těchto heterotopií neutrálních míst vynikají nad ostatní místa svou důležitostí jako nepsané místo setkávání skupiny. Bez předchozí domluvy se zde nahodile setkávají jak „pasivní“, tak „aktivní aktéři“. Když se chtěl aktér socializovat s ostatními, stačilo mu přijít k lavičkám. Budťo tam někoho potkal a když ne, čekal na místě, dokud se někdo neobjevil. Místo bylo strategicky dobře umístěno. Je totiž jakýmsi průsečíkem mezi mostem, zahrádkářskou kolonií a shlukem sídlišť. Jedná se o nejlepší variantu, která všem aktérům vyhovuje. Pro sociální „kliku“ v zahrádkářské kolonii je místo vzdáleno asi 500 metrů, od Janova mostu je to zhruba 300 metrů a pro ostatní aktivní aktéry bydlící v bytech je to také relativně blízko. Zvláště pro Jarmila je to 200 metrů, což je při jeho nemoci nohou vítaná vzdálenost (Terénní poznámky, 3. 6. 2019).*

V sousedství heterotopií domova a heterotopií neutrálních míst leží také zatím nezmíněný prostor soukromý. Těmito prostory jsou vietnamská prodejna, hospoda Lávka a hospoda U Primasa. „Soukromý prostor vlastní konkrétní člověk (či lidé) a může tedy

uplatňovat vlastnická práva, což znamená vyloučit ostatní z možnosti jeho využití“ (Hejnal, 2013, s. 454). Jména míst jsem v rámci anonymizace také změnil.

Vietnamskou samoobsluhu provozuje rodina, ale každý člen rodiny reaguje na bezdomovce jinak. Bezdomovci rozlišují mezi tím, kdo by mohl prodat a tím, kdo s nimi bude mít problém (Terénní poznámky, 3. 2019).

Výzkumník: A ta je v pohodě? (prodavačka, která vyšla z obchodu)

Jarmil: Je, až na toho dědka, ten ti to vždycky hodí jako psovi.

(Terénní poznámky, neformální rozhovor s Jarmilem, 19. 3. 2019)

Jan k nim má přístup zakázán, jelikož dal v opilosti ránu pěstí prodavačovi, když mu odmítl prodat rum. Problémy s přístupem mají i ostatní. Prodavači je tam nechtějí moc pouštět ani když se chovají slušně a jsou střízliví. Často se stávalo, že mě poprosili a dali mi peníze, abych jim v obchodu něco koupil. Jarmilovi jednou řekli, že mu tam příště nic neprodají, jestli bude sedět s bezdomovci (Terénní poznámky, 3. 2019).

Represivní technika prodavače samoobsluhy, kdy vyhrožuje Jarmilovi, že ho tam příště nepustí, jestli bude sedět s aktéry, mi připomíná taktiku, kterou popisuje Hejnal (2013, s. 462).

Pomaličku celá Štěrkovna (oblast, ve které bydlí „klika“ Amálie, Emanuela a Ferdinanda, pozn. aut.) má zakazy k Čiňanům, Vietnamcům, nebo jak tomu říkáte.

Vietnamci nás berou jako povl. Jakmile mám špinavý oblečení, nepustí mě tam.

(Terénní poznámky, neformální rozhovor s Emanuelem, 19. 3. 2019)

Ze strany majitele obchodu se jedná o represivní techniky. S tím, že bezdomovci sedí na lavičkách před samoobsluhou nic neudělá, jelikož jde o veřejný prostor. Může se mu však zdát, že bezdomovci odhánějí zákazníky, proto se je snaží z laviček vyhnat. Souvisí to s přípustným chováním. Pokud se lidé na daném místě nechovají podle přípustných norem, dopouštějí se „trasgrese“, neboli „překročení hranic“ (Cresswell, 2004, s. 103 in Hejnal, 2013, s. 456). Příkladem takového nepřípustného chování v případě mého pozorování bylo somrování, občasné znečišťování prostoru a popíjení alkoholu na veřejnosti. „Mimo to mohou danou součást veřejného prostoru „znečišťovat“ svou prostou přítomností“ (Hejnal, 2013, s. 464). Narušují atraktivitu místa a tím možná odhání část potenciálních zákazníků.

Do hospody Lávka skoro nikdo nechodí. Mimo fakt, že je Lávka „celkem drahá“, do ní aktéři nechtějí chodit i kvůli obvyklým hostům hospody. Podle Jana tam chodí špatní lidé z bytovky, kteří Janovi nadávají. Hospoda U Primasa se nachází těsně u Janova mostu. Do této hospody má vstup zakázaný. Prý tam jednou přišel v německé uniformě. A od té doby tam nesmí chodit (Terénní poznámky, 3. 2019). O hospodě U Primasa nemluvil skoro žádný informátor. Jediným, který se o ní zmínil, byl Jan. Hospoda zřejmě není známým nebo vyhledávaným místem.

Jan: Tak jsem tam přišel, v německý uniformě. Nějaký chlapi, co tam seděli, se mě zeptali, jestli jdu do války. Já jsem se jich zeptal: „Už skončila válka?“ a oni na mě: „Jaká válka?“, já: „No ta, ve který bojovalo Německo. Jak to dopadlo?“, oni: „Německo prohrálo. Ježiš, ty seš blbej, že to nevíš.“, já: „Já jsem to všechno prospal.“ (Terénní poznámky, neformální rozhovor s Janem, 12. 3. 2019)

4.3.2 Ekonomické praxe

V této podkapitole se zaměřím na to, jak aktéři produkují (získávají) zdroje „zvenčí“ pro sebe i pro svou skupinu. O produkci zdrojů pojednávají Hill a Stamey (1990, s. 316 in Hejnal, 2011, s. 172). Podle jejich teorie bezdomovci krátkodobě hromadí, užívají a sdílejí již existující zdroje. Produkovat ekonomické zdroje znamená „sehnat zdroje“. Při shánění zdrojů volí aktéři různé strategie a techniky. Závisí na dispozicích jedince, jaké strategie zvolí. Stejně jako v díle Vašáta (2013), i z mého pozorování se dají ekonomické praxe rozdělit podle nepřítomnosti/přítomnosti finančního zisku. Do první kategorie praxí s přítomností finančního patří: „somrování“, darování peněz, sběr papíru, sběr železa a sběr mědi. „Somrování“ je aktivnější činnost, než pouhé žebrání. Zatímco při žebrání člověk setrvává na jednom místě a čeká, jestli někdo daruje peníze, při somrování aktér aktivně oslovuje lidi a prosí je o peníze („nějakej drobáček“). *Somrovalo se zejména u hlavní třídy. Neprobíhalo při dostatku finančních zdrojů. Tím je myšleno, že se nesomrovalo do budoucnosti, ale jen když aktérům došly finanční zdroje. Mě požádali o peníze pouze když už (očividně) žádné neměli. V případě dostatku peněz nechtěli nic (Terénní poznámky, 3. – 6. 2019).*

Bezdomovci se orientují na momentální situaci a neplánují do budoucnosti. Především přemýšlí, jak uspokojit momentální potřeby. „Tady a teď“ je obvykle upřednostňováno před promyšlenější strategií (Rowe, Wolch, 1990, s. 190 in Hejnal, 2011, s. 173).

Za celou dobu svého pozorování jsem nebyl svědkem ani jednoho sběru železa a pouze jednoho sběru mědi a jednoho sběru papíru. O těchto praxích aktéři hovořili, ale často je nevyužívali. Jsou časově poměrně náročné a výtěžek z nich není tak lákavý. *Nejprve se totiž musí kov, jakož i papír „vyfárat“, poté odvézt (nebo spíše donést) na místo sběru a nakonec se aktér musí s vydělanými penězi vrátit zpátky. Měď se získává často z různých vyhozených elektrospotřebičů. Nachází se v kabelech a aktéři mají svou vypracovanou techniku, jak se k mědi dostat. Napnou kabel pomocí nohy a poté nožem odkrajují gumovou část po celé délce kabelu. Získanou měď namotávají. Sběr mědi se v poměru práce/výtěžek vyplatí nejvíce. Za jeden kilogram mědi dostávají 140 korun. Pro srovnání kilogram papíru vyjde na asi 2,5 koruny. Na druhou stranu, papír je daleko dostupnější. I přesto ale aktéři často nevolí praxi sběru. Většina mých informátorů byli lidé nad 50 let a měli často potíže se zdravím. Sběr čehokoliv by pro ně představoval neúměrnou zátěž* (Terénní poznámky, 3. – 6. 2019).

Do kategorie praxí s finančním ziskem dále patří využívání státních příspěvků. Jsou to příspěvky v podobě invalidního důchodu a příspěvku na podporu v nezaměstnanosti. Invalidní důchod se vyplácí jednou měsíčně, vždy ve čtvrtek těm, kteří na něho mají nárok. Pro příspěvek na podporu v nezaměstnanosti však musejí aktéři vynaložit více úsilí. Je pro ně poměrně náročné ho získat. O problematice získání příspěvku mi vyprávěl z vlastní zkušenosti Ferdinand:

Z LDNky¹⁰ šel na úřad práce. 25. šel na sezení, kde je informují. Druhý den došel také, ale třetí den kvůli špatným nohám již nedošel. Místo toho seděl tři hodiny na lavičce. Potkaly ho nějaké paní, které mu chtěly zavolat záchranku, ale on to odmítl, jelikož nechtěl znovu skončit na LDNce. Dostal půlroční zákaz se nechat znovu evidovat na úřadu práce. Ferdinand se zlobil, že ani nebral žádné peníze a že kvůli nemoci mu to zakázali. Chápe, že mají nastavená vlastní pravidla, avšak nelíbí se mu, jak ta pravidla znějí. Když byl aktivní na úřadu práce, posílali ho pracovat do Pad'ous, což by pro něho znamenalo 50 korun za cestovné a k tomu peníze navíc na oběd. Při tom prý posílají z města XY pracovníky zase do města pozorování. Je to nelogické (Terénní poznámky, 4. 2019).

Dle výpovědi aktérů je pro ně daleko těžší získat přístup ke zdrojům v podobě příspěvku na podporu v nezaměstnanosti. Když nemají funkční telefon, je pro ně těžké se

¹⁰ Léčebna dlouhodobě nemocných.

omluvit na úřadu práce, jako se to stalo Ferdinandovi. Dále nemohou vykonávat zadanou práci, když nemají peníze na jízdenku nebo na oběd a také často nemají přesný přehled o čase kvůli absenci ukazatelů času.

Druhou skupinou jsou praxe, při nichž nedochází k finančnímu zisku. Takovými praxemi jsou: „fárání“ spolu se štípáním dříví, vybírání popelníků a dary. „Fárání“ je pojem, který užívají sami aktéři pro vybírání popelnic. K fárání dochází nejčastěji v pondělí, jelikož v úterý se vyváží odpad. „*A nebo v neděli, protože v pondělí je totál plný, že se bojíš, že na tebe něco spadne*“ (terénní deník, neformální rozhovor s Amálií, 30. 4.). Fárat se chodí buď ke kontejnerům kousek od univerzity, nebo do kontejnerů u bytovek. U kontejnerů kousek od univerzity je prý ochranka. Několikrát se stalo, že s nimi měli aktéři „problémy“. U bytovek se vyskytují v podobě shluků zastřešených kontejnerů, které leží na cestě mezi zahrádkářskou kolonií a vietnamskou samoobsluhou. Získanými komoditami je nejčastěji jídlo, oblečení, materiály do sběru a dále cokoliv, co je pro aktéra zrovna užitečné. Může se například jednat o staré nářadí, nábytek nebo stále funkční elektrospotřebiče (rádio).

Aktéři chodí vybírat popelníky na chodník u fakulty. Snaží se mezi nedopalky najít ty, ve kterých je ještě použitelný tabák. V takovém případě se může nedopalek rovnou vykourit, nebo se nedopalky shromáždí a „doma“ se z nich vysype tabák, ze kterého se ubalí nová cigareta. Jak ale jednou poznamenal Emanuel, *takové cigarety nejsou moc dobré a aktéři je nekouří kvůli chuti ale jen kvůli samotnému kouření* (Terénní poznámky, 4. 2019).

Poslední praxí, při níž nedochází k finančnímu zisku, jsou dary. Buď si aktéři o dar řeknou přímo, nebo dar jednoduše dostanou nezávisle na tom, zda danou věc zrovna potřebují či nikoliv. K získání prvních darů, darů momentálně potřebných, dochází ve veřejném prostoru, na jedné heterotopii neutrálního místa. Aktéři stejně jako při somrování osloví kolemjdoucího a požádají ho o cigarety. Občas se zeptali i mě, jestli nemám cigaretu, ale spíše ze zvyku, jelikož věděli, že nekouřím. Viděl jsem ještě jednu formu vyžádaného daru, kdy jeden z aktérů požádal Huga, aby mu koupil polévku. S jinými formami vyžádaného daru jsem se při mém pozorování nesetkal. Nutno však poznamenat, že v daném městě fungují i charitativní organizace, které rozdávají oblečení potřebným. Nikdo z aktérů se však o takových místech nezmínil. Získání druhých darů, darů nezávislých na okolnostech, nemohou aktéři nikterak ovlivnit. Obdarování probíhá

nahodile, kdy k aktérům přijde někdo například s oblečením a daruje jim ho. Pravidelnějším dárce je jeden z informátorů, Marek, který bydlí v bytovce a s aktéry tráví volný čas. Běžně jim dává oblečení a někdy i alkohol a cigarety.

Aktéři tyto činnosti volili podle počasí, časové náročnosti a momentálního stavu finančních a materiálních zásob. Docházelo ke kombinování praxí, protože specializací na jedinou činnost se není možné uživit (Vašát, 2013, s. 437). Aktéři mající větší zdroje, například formou invalidního důchodu jako Ferdinand, i přesto výrazněji své ekonomické praxe oproti ostatním neměnili.

4.3.3 Nakládání se zdroji

Ať už aktéři nějakou věc nabyli výše popsanými praxemi, nebo jiným způsobem, s věcmi nakládali různě. Praxe se liší jednak podle strategie daného jedince, případně podle proměn hodnoty věcí. Například víno bude mít vyšší hodnotu, když je ho momentální nedostatek, stejně jako cigarety, baterky a další spotřební zboží. Na druhou stranu, některé věci neztratí svou původní hodnotu skoro nikdy. Takovými věcmi jsou peníze, jídlo, nástroje. Přičemž sem ale nezahrnuji faktor kažení potravin, stejně jako rozbití, nebo zreznutí předmětů.

(Sedím v chatce patřící Emanuelovi a Amálii. Od plechové chatky slyším hluk a zvuky rvačky).

Amálie: Lidi se tu mlátěj kvůli posranýmu vínu.

Výzkumník: A to já bych čekal, že si lidé budou pomáhat v takový situaci.

Emanuel: My si tu nepomáháme.

Amálie: Doufám, že se pobijí a je klid... No tak si zatancujou a je klid. Tady je to furt to samý.

Výzkumník: Kvůli čemu kokrhají?

Emanuel: Kvůli chlastu. Když si tady necháš batoh, tak ti neukradnou mobil. Mobil nám je k prdu.

Výzkumník: Ale prachy jo, ne?

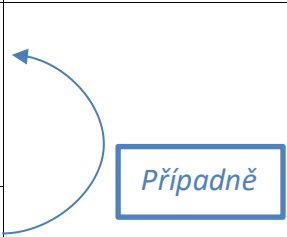
Emanuel: Je to tady na ostro. Chlast, prachy, ciga.

(Terénní deník, neformální rozhovor s Emanuelem a Amálií, 34. 4. 2019)

Všechny tyto praxe by se daly rozdělit dle schématu níže (Tabulka 1). V prvním sloupci je zobrazena ekonomická praxe. V druhém sloupci dochází k získání věci plynoucí z použité praxe. Třetí sloupec poté ukazuje výslednou věc. Jak je vidět, tímto procesem zbydou tři výsledné věci. První z nich jsou peníze, druhou potraviny, třetí alkohol, čtvrtou cigarety a poslední předměty, mezi které patří vše ostatní od oblečení přes rádio až po

koberec. Každý aktér s touto výslednou věcí nakládá po svém. Peníze pro aktéry nemají samy o sobě význam. Aktér si je tímto procesem mohl ušetřit a může je přeměnit později. V případě, že jednou byly peníze uschovány a nepřeměněny ihned, následují do posledního sloupce „Nakládání se zdroji“. V této podkapitole mě bude zajímat, jak aktéři disponují se zdroji.

Tabulka 1. Možnosti proměn získaných zdrojů

Ekonomická praxe	Zisk	Ne/transformace	
Somrování	Peníze	Na potraviny, alkohol, cigarety, nebo předměty	 <p>Nakládání se zdroji</p>
Dar			
Pobírání invalidního důchodu a podpory v nezaměstnanosti		Ne	
Recyklace			
Fárání v kontejnerech a vybírání popelníků	Potraviny, alkohol, cigarety a předměty	Ne	
Dar			

Zdroj: vlastní pozorování a neformální rozhovory

Jakmile se aktérům povede nějaký výsledný zdroj získat, určitým způsobem s tímto zdrojem disponují. V mé terénní praxi šlo o jistou formu sdílení a soukromničení. Sdílení zdrojů probíhá tak, že se o něho dělí s ostatními. Ovšem každý z aktérů ke sdílení přistupoval jinak. Sdílelo se jídlo, alkohol, cigarety. Předměty patří svým vlastníkům a maximálně je půjčují, ale nejedná se o sdílení v pravém slova smyslu. Sdílení peněz také úplně neplatí. Něco na způsob společné pokladny měl akorát pár Emanuel a Amálie. Každý aktér si své peníze hlídal. Nejblíže sdílení peněz se rovná společný nákup flašky nebo vína. O pivu to neplatilo. Když se koupila flaška, tak se sdílela. Buď kolovala mezi jednotlivými bezdomovci, nebo se dala doprostřed skupiny a každý se mohl napít, kdy měl chuť. Co se týče soukromě nakoupeného alkoholu, ten sdíleli aktéři pouze, když chtěli. Například Jana nesměl nikdo o nic prosit, pokud mu to sám nenabídl. Ke mně přistupovali aktéři podobně. Kdykoliv měli uvařené jídlo, nabídli mi. Alkohol jako rum nebo víno mi nabízeli také.

Na jídlo se v tomto případě vztahuje model *sklízecí ekonomie (harvesting economy)*. „Jedinci žijí z momentálně dostupných zdrojů a často jsou ohroženi jejich nedostatkem. Pokud nějaké zdroje seženou, musí se o ně co nejrychleji rozdělit, protože je nemají kde skladovat. Chrání se tím před všudypřítomnou hrozbou nedostatku“ (Flato, 2010, s. 91 – 92 in Hejnal, 2011, s. 172).

Ke sdílení osobních předmětů za dobu mého pozorování nedošlo. Za to docházelo ke sdílení kamen. *Jediné stavení v zahrádkářské kolonii mající kamna, byla plechová chatka, ve které bydlel Ferdinand. Všichni ho respektovali jako vlastníka chatky a uznávali, že je to jeho domov* (Terénní poznámky, 4. 2019).

Mohli k němu chodit na návštěvu, ale například Emanuel občas našťípál dříví. Tímto se revanšoval za poskytnuté teplo a sucho. Další věci, která se často sdílela, byly cigarety. Zde platily celkem dobře zavedené normy. Sdílení cigaret bylo přehledné. Počítalo se na kusy, nebo na počet ubalených cigaret. Bezdomovci se mezi sebou snažili udržet férovost, ale na druhou stranu se každý snažil, aby mu braní cigaret od druhých prošlo bez nutnosti se revanšovat. Ferdinanda sice ostatní aktéři chápali jako „pana domácího“, to jim však nebránilo v tom mu ze stolu, když spal, brát cigaret bez jeho dovolení. *Z jednoho plného a druhého poloplného balíčku cigaret (asi 30 kusů) mu během jednoho pobytu aktérů v jeho chatce (kvůli teplu z kamen) zmizela většina, zbyly mu asi jenom 4 cigarety. Ferdinand se probudil a když to zjistil, začal se rozčilovat* (Terénní poznámky, 3. 2019). Podle Emanuela

a Jana je prý slabý, na druhou stranu se o něho Emanuel s Amálií starají. To znamená, že mu sice berou zdroje bez jeho dovolení, ale vrací mu je v podobě protislužeb.

Aktéři při sdílení volili různé strategie. Když měl někdo pytel tabáku, bylo běžné, že si mu ostatní říkali, ať jim „dá ubalit“. Jednou měla tento pakl tabáku Amálie. *Ostatní aktéři si často říkali o ubalení cigarety a Amálie jim je ubalila. Všiml jsem si však, že pokaždé, když se někdo Amálie zeptal, tak na ni udělal Emanuel nenápadné zamítavé gesto. Gesto však nemělo být viditelné ostatním, i já jsem si ho všimnul až na potřetí. Emanuel tím chtěl dát Amálii najevo, aby nerozdávala tabák, který si mohou schovat pro sebe. Zároveň však nechtěl, aby jeho postoj ke sdílení viděli ostatní aktéři a tak své gesto maskoval* (Zhuštěný popis, terénní poznámky, 6. 2019). Když by došlo k dekódování gesta, aktéři by se mohli na Emanuela rozzlobit. Stejně, jako když jim lže, že nemá peníze, aby nemusel přispívat na společný alkohol. Dalším příkladem „strategické hry“ může být výměna cigaret mezi Emanuelem a Petrem. *Když jsme spolu s Petrem odcházeli od zahrádkářské kolonie, potkali jsme cestou Emanuela jdoucího z fárání. I přes to, že měl Petr cigarety, požádal Emanuela se slovy „že už nemá“. Emanuel mu dal 2 cigarety a mně dal jednu. Já však nekouřím a tak to mám prý někomu dát. Petr si ode mě později cigaretu vzal a vysvětlil mi, proč to udělal. Emanuel si od něho totiž vzal minule 8 cigaret a nevrátil mu je. Tímto způsobem chtěl Petr získat darované cigarety zpět* (Terénní poznámky, 4. 2019).

Stejně jako při pozorování Vašáta (2013), i zde fungovala „morální ekonomie“. Aktéři spolu sdíleli cigarety. Jakmile někdo někoho „obdaroval“, čekal při opačné situaci návratnost daru. Zároveň se ale obdarovaný snaží vyjít z „půjčky“ lacino. Emanuel je na ulici déle, než Petr. Zná způsoby sdílení lépe a tak se snažil od něho získat 8 cigaret. Ke splácení „dluhu“ se však moc neměl. Petr se rychle naučil, že chce-li dostat svůj dar na revanš zpět, musí přistoupit na aktérskou hru.

Specifické místo zaujímají v bezdomovecké realitě peníze. Z mého pozorování vyplývá (a graficky je to znázorněno v Tabulce 1.), že aktéři měli tři možnosti, jak naložit s penězi hned po jejich získání. Buď si něco koupí sami, přispějí penězi na společnou flašku/cigarety, nebo si je schovají na později. Podle Flato (2010, s. 93 in Hejnal, 2011, s. 172) je pro bezdomovce racionálnější peníze utratit nebo se o ně rozdělit. Když si aktér peníze schová na později, hrozí mu, že je ztratí, nebo bude okraden. Riskuje navíc i hněv

ostatních. Většina aktérů očekává, že když má někdo peníze, tak jim „půjčí“ v rámci protidaru na flašku, nebo jim peníze přispěje a má poté nárok na podíl.

Sedělo se v chatičce a během konverzace ubývalo alkoholu a začalo se mluvit o tom, že se ostatní složí na flašku. Emanuel najednou vstal a řekl, že jde spát. Ve skupince byl i Marek, který se vztekal, že se s ním nechce nikdo složit na flašku. Při tom se prý den před tím stavoval mezi aktéry a donesl hodně vodky i jiného alkoholu a nezbyly mu z toho na dnešek žádné peníze. Jan konstatoval, že když se začalo mluvit o penězích, Emanuel šel takticky spát. Aktéři poté chvíli nadávali na Emanuela za to, že šel „spát“ jen kvůli tomu, aby se nemusel skládat na alkohol. Nakonec si šel stejně Marek půjčit 100 korun k Emanuelovi do chatky (kterými měl údajně disponovat). Emanuel mu půjčil jen 26 korun s tím, že víc nemá (Zhuštěný popis, terénní poznámky, 3. 2019). Mnohokrát jsem také od aktérů zaslechl, že Emanuel je hlupák, protože má za družku Amálii. Prý ho tajně okrádá o peníze. Takže ostrakizováno je jak „hamounění“, tak okrádání o peníze.

Obecně se dá říci, že manipulace se zdroji v rámci skupiny se projevuje dvěma dominantními praxemi. První je, „sme na jedny lodi“ a druhou je „tady se takhle otočíš a nemáš nic“. S tímto rozdělením přišel Vašát (2013, s. 434; srov. Hejnal 2014) v rámci konceptu morální ekonomie. „Sme na jedny lodi“ pak podle Vašáta vyjadřuje „oficiální pravidlo“ od Bourdieho, na jehož základě by se měla odvíjet aktéřská každodennost (Vašát, 2013, s. 434). Zjednodušeně se jedná o sdílení. „Tady se takhle otočíš a nemáš nic“ je podle Vašáta profitová praktika, při níž aktéři upřednostňují okamžitý zisk nad „dobré vztahy“. Podobná morální ekonomie platila i při mém terénním výzkumu. Hejnal (2014) ještě do tohoto modelu přidává rovinu sociální hierarchie a sociálních vazeb. Emanuel sice nechtěl nikomu nic dát, ale po nějaké době přesvědčování od Marka nakonec část peněz „půjčil“.

4.3.4 Závěr kapitoly

Aktéři vnímají určitá veřejná místa jako svůj „domov“ (most, zahrádkářská kolonie). Chodí se sem ukrýt při nepříznivém počasí, přespávají tu a je to jedno z mála míst ve veřejném prostoru, kde mají nárok na soukromí. Místo (re)interpretují a získává tak nový význam (Creswell, 1996 in Hejnal, 2013). Mimo to, že most slouží k pohybu chodců, stává se z něho i bydliště pro Jana. Ten si následné místo zkrášluje k „obrazu svému“. Ani zahrádkářská kolonie již dávno neslouží svému účelu. Aktéři místo předělali na sousedství několika obývaných chatek s vlastním systémem pěšinek, skládky a posezení. Obě místa

jsou heterotopiemi ve Foucaultově (1996) pojetí. Přesněji by se dala charakterizovat Vašátovým (2013) konceptem heterotopií jako „heterotopie coby domov“. Aktéři se navzájem navštěvují, nebo se setkávají na několika specifických místech. Jako takové setkávací místo ustavili lavičky před samoobsluhou. Místem je „heterotopie coby stanice“ ve Vašátově (2013) pojetí, já to však nazývám „neutrálním místem“. Od laviček před samoobsluhou se odvíjí nejvíce sociálních interakcí. Se soukromým prostorem nemají aktéři dobré zkušenosti. Na mnoha místech jsou dominantními skupinami marginalizováni. Samotný přístup se musí neustále vyjednávat s majitelem a zaměstnanci soukromých prostorů (například samoobsluhy). Ti vůči aktérům využívají postupy vypořádávání se s anomáliemi, například skrze fyzickou kontrolu ve formě zamezení přístupu (Douglas, 2002, s. 39 – 41 in Hejnal, 2013, s. 456).

Aktéři získávají zdroje dvěma ekonomickými praxemi. První jsou praxe, při nichž nedochází k finančnímu zisku. Získané zdroje jsou spotřební zboží (potraviny, alkohol, cigarety a předměty). Spotřebního zboží nabývají aktéři aktivní činností, což je „fárání“ (vybírání kontejnerů), vybírání popelníků, nebo pasivně, dostanou dar. Druhé jsou praxe s přítomností finančního zisku, tedy peněz. Ty získávají buďto „somrováním“ (oslovování chodců s prosbou o peníze), recyklací některých vyfáraných předmětů (měď z kabelů, papír, železo), nebo pobíráním invalidního důchodu, podpory v nezaměstnanosti a finančními dary. Volba ekonomické praxe k získání zdrojů závisí na jedincových dispozicích (například zdraví a fyzické síle), možnostech (při pobírání invalidního důchodu) a dalších proměnných, jako je třeba počasí. Mnohdy i na momentálních potřebách. Například když dojdou cigarety, aktéři půjdou buď vybírat popelníky, nebo zkusí „somrovat“ a za „vysomrované“ peníze si je koupí.

Při nakládání se zdroji se aktéři orientují na současnou materiální situaci a potřeby. Z mého pozorování vyplývá, že aktéři oscilují mezi sdílením a soukromničením. Stejnou situaci zaznamenal i Vašát (2013), který tyto praxe nazval *morální ekonomii*. Věci (zejména alkohol a jídlo) se sdílí s ostatními z důvodu, že aktéři žijí z momentálně dostupných zdrojů a tím, že je nemají kde skladovat, musí se o ně podělit. Je to ochranná strategie proti nedostatku (Flato, 2010 in Hejnal, 2011). Osobní předměty se nesdílí. Mají celkem trvalou hodnotu a aktéři se nemusí bát, že by se zkazily. Zvláštní místo zaujímají peníze. Jedná se o přechodný zdroj. Jako jediný bývá transformován v nějaký jiný zdroj. Aktéři nemusí „měnit“ peníze například za elektřinu, plyn, nájem... Za to je transformují na jídlo, alkohol, nebo předměty. Častá je praxe „skládání se“ na flašku. Zejména Emanuel

však zatajuje peníze, které „si ulil bokem“. Za toto soukromničení je poté většinou skupiny ostrakizován. Racionálnější je peníze utratit, nebo je sdílet na společný nákup, než si je schovávat. Hrozí, že ho o peníze někdo okrade (Flato, 2010, s. 93 in Hejnal, 2011, s. 172), nebo naruší vztahy s ostatními.

4.4 Interakce s časem

Na rozdíl od lineárního pojetí času v rámci dominantní společnosti jsem se u aktérů setkal s cyklickým chápáním času. Van Doorn (2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62) tvrdí, že dlouhodobým pobytem na ulici bezdomovci automaticky přecházejí na cyklický čas. Lineární čas si můžeme představit jako přímku, na které jsou chronologicky seřazeny události. Cyklický čas si zase můžeme představit jako spirálu, kde se jednotlivé události pravidelně opakují, ale často za jiných podmínek.

Rozlišuji dva způsoby, kterými se aktéři vztahují k času. Prvním je orientace ve vztahu k pravidelným událostem, dalším je orientace na základě momentální situace. Ve vztahu k pravidelným událostem začnu nejprve pojetím času na měsíční bázi. Aktéři organizovali svůj čas v rámci měsíce například výplatou invalidního důchodu. Ta se děla vždy jednou za měsíc ve čtvrtek. Na týdenní bázi se přizpůsobovali aktivitám dominantní společnosti. Fárat se chodilo nejčastěji v neděli, nebo pondělí, jelikož se odpad svážel vždy v úterý. Aktéři také poznali, kdy je víkend podle toho, že přes celý den chodilo kolem více lidí než normálně. Praxí založenou na denní bázi byly výběry popelníků s vajgly. Tato praxe byla nejvýhodnější po skončení školy, tedy odpoledne. To bývaly popelníky nejlínější. Nejpřirozenější pravidelnou událostí poté bylo střídání dne a noci. Podle toho se aktéři rozhodovali, jestli půjdou „domů“, nebo ne.

Reakce na momentální situaci nastávala tehdy, když aktér potřeboval něco nutně obstarat, například zdroje. Orientace na momentální situaci se přirozeně prolíná s orientací ve vztahu k pravidelným událostem. Když například Emanuel s Amálií po probuzení zjistili, že jim dochází zdroje, vydali se nejprve na ta místa, která nabízí v daný čas nejlepší zisk. Aktéři byli obecně více orientováni na „tady a teď“ (Rowe a Wolch 1990, s. 190 in Hejnal, 2011, s. 173). Nepřemýšleli moc dopředu. Podle van Doorn (2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62) postrádají bezdomovci dlouhodobější cíle, což je zapříčiněno jejich orientací na „tady a teď“. Postrádání dlouhodobějších cílů je vidět na systému nakládání se zdroji. Kromě Emanuela a Amálie jsem nezaznamenal, že by jiný aktér přemýšlel více do budoucnosti a uzpůsoboval tak své činnosti a nakládání se zdroji. Vlivem absence

dlouhodobějších cílů také při nabytí potřebného zdroje dochází vzápětí k jeho využití. Vlivem orientace na krátkodobý časový horizont je u aktérů menší časová prodleva mezi potřebou a uspokojením (van Doorn, 2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62). Tím, že aktéři neplánovali moc dopředu, tak často reagovali na nastálou situaci. Mohli v takovém případě čekat na vhodný čas v rámci pravidelných událostí (například odpoledne k vybírání vajglů), nebo šli „zkusit štěstí“ rovnou. Aktéři si vytvářeli denní rutiny.

Názorně to ukáží na příkladu Janova běžného dne. *Ráno vstane. Když je alkohol, tak si čte knížky a časopisy (většinou s válečnou tematikou) schované ve stole pod „svým“ mostem. Když není alkohol, jde si nějaký koupit a poté se vrací pod most a čte si. V průběhu dne si buď čte a pije, chodí za zdroji, nebo se jde socializovat. „Vzbudím se, sáhnu za hlavu, jestli tam něco najdu (alkohol), nebo napravo tam mám tajnou skryš. Většinou něco najdu a tak si to prásknu a na 1-2 hodiny se vyspím. Potom se jdu podívat za Amálií nebo Emanuelem“* (Terénní deník, neformální rozhovor s Janem, 23. 4. 2019).

Podobná rutina existuje i v zahrádkářské kolonii. *Ráno vstávají a v případě nedostatku, jdou produkovat zdroje. Když je dostatek, tráví čas v zahrádkářské kolonii. Vaří, povídají si anebo se dívají do krajiny. Když nemají zdroje, jdou „somrovat“. Když něco „vysomrují“, jdou si nakoupit víno a jiný alkohol. Při této příležitosti se u laviček zdrží a povídají si s dalšími aktéry před samoobsluhou. Když se jim nepovede nic „vysomrovat“, jdou na vajgly. Poté znovu „somrují“. Ferdinand s nimi kvůli chatrnému zdraví nechodí. Amálie s Emanuelem si také rozdělují úlohy podle toho, jak je potřeba. Emanuel může jít na „somr“ a Amálie jde vybírat popelníky. Když si nakoupí, tak buď tráví čas s aktéry na lavičkách před samoobsluhou, nebo jdou „domů“. Ferdinand chodí na místo setkávání také. Po nějaké době (většinou několik hodin) odchází z místa setkávání do zahrádkářské kolonie, kde spolu znovu sedí vedle plechové chaty, nebo si jdou lehnout. Přes večer spí. Například Emanuel mi říkal, že se normálně probouzí kolem čtvrté, páté hodiny. Poté jde znovu pít alkohol a jde znovu spát. Nakonec se ráno probudí a celý proces opakují. Někdy jde však i Emanuel na návštěvu k Janovi a má povoleno tam přespát.*

Vašát (2017) si ve svém díle všimá, že hlavně starší osoby žijící v koloniích tráví svůj den v (bezprostřední) blízkosti místa, kde žijí. Tento poznatek se dá vztáhnout i na zahrádkářskou kolonii. Jan, jelikož bydlí sám, chodil daleko častěji do zahrádkářské kolonie než někdo ze zahrádkářské kolonie k němu pod most. Jak jsem již popsal, aktéři ze zahrádkářské kolonie chodili k univerzitě na vajgly, na hlavní třídu somrovat, nebo

k samoobsluze. Nicméně značný čas tráví i v zahrádkářské kolonii. To se o Janovi moc říci nedá. Tráví větší část dne jinde než pod mostem.

Čas rozpoznávali aktéři buďto oslovením kolemjdoucího, který jim řekl, kolik je hodin, nebo na základě pravidelných denních událostí. Jan poznává, kolik je hodin, podle prvního autobusu, který jede ve 4:15. Jan má totiž zastávku vzdálenou asi 50 metrů, takže slyší, když na místo přijede autobus. Jde o autobus číslo 10. Poté přičítá vždy dalších 20 minut, než jede další. Jen o svátcích a o víkendu jezdí autobus v jiných intervalech, které ještě vyzorovány nemá. Je tedy odkázán na jiný ukazatel času. Navíc přičítání dvaceti minut funguje jen tehdy, když se nevzdálí z doslechu zastávky.

Podle van Doorn (2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62) jsou jednotlivé dny bezdomovců podobné a čas se orientuje podle významných událostí během dne. Příjezdy a odjezdy autobusů se dominantní společnosti mohou zdát bezvýznamné, ale například pro Jana jsou signifikantním ukazatelem času.

Navíc se aktéři orientují v dlouhodobém horizontu na základě netradičních a výjimečných událostí. Jednou z takových událostí byl například výlet do zahraničí. Aktéři poté rozdělovali na „předtím, než jeli“, „co byli pryč“ a „co se vrátili“.

Posloupnost se tak může ztrácet na denní bázi aktivit, nacházejících se mezi významnými aktivitami. Ale významné aktivity zůstávají seřazeny tak, jak šly za sebou. Jak jsem již uvedl, čas se u aktérů v mnoha případech reflektuje skrze referenční události. Tyto události určují nebo vyhraňují specifické aktivity a způsob, kterým se aktéři těchto událostí účastní (Munn, 1992, s. 104 in Vašát, 2014, s. 64). S názorem van Doorn (2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62), že jednotlivé dny aktérů jsou podobné a že čas je měřen podle významných aktivit plně souhlasím. Částečně však nesouhlasím s tezí, že bezdomovci ztrácí přehled o chronologii událostí. Z mého pozorování vyplynulo, že ačkoliv se mohou aktéři ztrácet v rámci času jednotlivých dnů a na krátkodobé bázi, mají vytvořenu svou strukturaci času, která zachovává dlouhodobější kontext. I přes absenci měřičů času se navíc orientují podle slunce. Dny mohou splývat, ale aktéři vědí, co se dělo v mezidobí mezi významnými událostmi, jakými je vyzvednutí invalidního důchodu. V širším rámci se poté aktéři orientují na základě výjimečných událostí, jakými jsou koncerty, návštěvy a netypické situace (žhářský útok), nebo výlety.

Kapitolu ukončím přirovnáním aktérského chápání času k chápání času převážně žáků/studentů během prázdnin. Student si často ani neuvědomuje, co je za den v týdnu, ale

orientuje se primárně podle naplánovaných i nenaplánovaných událostí. Moji aktéři to měli stejně.

Emanuel: A kdy tady budeš spát? Jak jsi říkal?

Jan: Joh!

Výzkumník: No a kdy máte čas?

Emanuel: My máme čas dycky.

Jan: My máme čas pořád, my máme furt prázdniny, takže kdykoliv, to je jedno.

(Terénní poznámky, neformální rozhovor s Emanuelem a Janem, 6. 6. 2019)

4.4.1 Závěr kapitoly

Aktérský čas se strukturuje ve vztahu k praktikám. Jednotlivé ekonomické praxe mohou provozovat pouze v určité dny v týdnu, popřípadě hodiny během dne. Na základě této zkušenosti organizují aktéři svůj čas. Pro důchod se chodí jeden čtvrtek v měsíci. Dále mají aktéři stanoveny dny, kdy chodí na fáračku. Jde nejčastěji (když je potřeba nedonutí jinak) o pondělí, nebo neděli, kdy jsou popelnice nejplnější, jelikož v úterý se sváží odpad. Během dne jsou orientováni na časovost dominantní společnosti. Proto chodí na „somr“ nejčastěji ráno, kdy cestují lidi do zaměstnání. Na vajgly k univerzitě se vyplatí jít po skončení vyučování, tedy odpoledne.

Denní rutiny se odvíjejí od pravidelných událostí v rámci dominantní společnosti, ale také od momentální potřeby. Tím, že se aktéři orientují na „tady a teď“, potřebují při nedostatku zdroj co nejdříve obstarat (Rowe a Wolch, 1990, s. 190 in Hejnal, 2011, s. 173). Typické pro aktéry je, že doba mezi potřebou a uspokojením je krátká (van Doorn, 2010). Většina aktérů (vyjma Emanuela), totiž není orientována na dlouhodobější cíle.

Samotný přehled o čase se odvíjí od významných událostí. Tyto události mohou kontextualizovat čas na denní i týdenní či měsíční bázi. Díky orientaci na významné události se sice ztrácí podrobná orientace v čase, ale obecný kontext zůstává. Van Doorn (2010, in Vašát 2014) sice tvrdí, že aktéři postrádají strukturaci času, Já si myslím, že určitou strukturaci času mají na základě posloupnosti významných událostí, pouze ztrácí pojem o čase v mezidobí. V takové chvíli je tendence k „zabíjení prázdného času“ (Butchinski, 2007, s. 16 in Vašát, 2017, s. 540). Jan se například ve všedních dnech orientuje podle příjezdů autobusu na zastávku u mostu. Ví, že autobus jezdí o všedních dnech každých 20 minut. V rámci týdne se aktéři orientují podle svozu odpadu a rozdílu všedních dnů s víkendem. V měsíčním kontextu strukturují čas podle například invalidního

důchodu, či významných událostí odehrávajících se mezi aktéry. Například když se někdo popral, přišla významná návštěva, nebo se stalo něco význačného.

4.5 Sociální interakce

Sociální interakce se prolínají s ostatními aktivitami lidí bez domova. Tím, že se naprostá většina jejich činností a praxí orientuje na veřejný prostor (Hejnal, 2011), setkávají se v něm s dalšími jedinci. V této kapitole se zaměřím na situace a vyzozorovaná data, které se nevztahují, nebo velmi okrajově, k již zmíněným interakcím. Bude mě zajímat, jak jsou nastaveny vztahy mezi jednotlivými aktéry a jak aktéři interagují s jedinci mimo svou skupinu. Snow a Anderson (1993, s. 107 in Vašát 2013, s. 430) popisují základní pravidlo, které zní, že „jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá“. Toto pravidlo podle nich určuje jednání zkoumaných aktérů. Vztahuje se i na přístup jedinců ke zdrojům a jejich získávání.

Jde o otázky, jaké jsou mezi nimi vztahy, jak fungují jako skupina, jaká je sociální stratifikace skupiny a jakými způsoby probíhají interakce mezi aktéry a lidmi „zvenčí“? V následujícím textu se snažím tyto otázky zodpovědět.

4.5.1 Vztahy mezi aktéry

Dominantními rysy aktérského spolubydlení, jak jsem již popsal, je morální ekonomie (Vašát, 2013), související s ekonomikou sklizení (Flato, 2010 in Hejnal, 2011). Mimo interakce aktérů ve vztahu k věcem (nebo jen velmi okrajově) existuje i rovina interakcí čistě sociálních.

Aktérské vztahy se projevují jakousi ambivalentností. Na jedné straně spolu aktéři sdílí jídlo a alkohol, tráví spolu ve skupině většinu času a přes to dochází k násilí i mezi „kamarády“. Je zde velká proměnlivost vztahů. Tato proměnlivost je však často zapříčiněna již zmíněnými krádežemi, opilostí nebo naopak nedostatkem alkoholu i peněz. „*Jak dochází peníze každému, tak je hnusnej*“ (Terénní deník, neformální rozhovor s Emanuelem, 19. 3. 2019). Tuto ambivalentnost ukáži na vztahu Emanuela a Jana.

Znají se už přes 20 let. Emanuel mi v soukromí sdělil, že je Jan „šmějd“. Přesto s ním však tráví hodiny času, často pouze ve dvou a sdílí spolu alkohol, jídlo a cigarety. Emanuel nechává Jana přespávat u sebe v chatičce (Terénní poznámky, 4. 2019). Jan si zahrádkářskou kolonii jako místo návštěv vybral také z důvodu bezpečnosti. Chodíval do „stanového městečka“, ale tam přestal chodit kvůli nebezpečí, jež tam s sebou pobyt nesl.

„Mě to nebaví, když si musím hlídat záda, aby na mě někdo neskočil. Tam musíš přemýšlet, kolik si musíš dát (alkoholu, pozn. aut.), málo nebo hodně“ (Terénní deník, neformální rozhovor s Janem, 17.5.2019).

Ferdinand také říkal, že se nemají rádi. Na druhou stranu i Emanuel chodí občas k Janovi pod most a občas u něho i přespí. V jejich vztahu je však vidět, kdo má hlavní slovo. Emanuel respektuje Jana jako výše postaveného.

Aktérské vztahy svou extrémní proměnlivostí připomínají dvě strany stejné mince. Jeden den spolu například Emanuel a Jan popíjejí víno a baví se, druhý den se poperou a už se spolu nebaví. Stav nepřátelství však nemá dlouhého trvání a brzy se zase usmíří. Jedinci „na ulici“ tak balancují na hraně vzájemnosti a zrady (Bourgois, Schonberg, 2009, s. 5 in Hejnal, 2011). Navíc Vašát (2013) ve svém díle nabízí odpověď na otázku, proč například tráví Emanuel s Janem čas, i když se nemají moc rádi. Aktéři z třídy nejchudších totiž prý navazují vztahy mezi sebou hlavně kvůli stejné pozici v sociálním a fyzickém prostoru. Nikoliv kvůli osobním preferencím.

Amálie a Emanuel jsou pár. Sdílí spolu téměř vše. Bydlí spolu v jedné z chatiček v zahrádkářské kolonii. Mají mezi sebou partnerský vztah. Emanuel na ni ale často křičí, hádají se a Amálie mu zase podle Emanuela i ostatních bere peníze. Ostatní se o jejich vztahu vyjadřují jako o využívání Emanuela. Je prý „blbej“, že to nevidí. Vztah Amálie s Emanuelem k Ferdinandovi je ještě něco jiného. Emanuel si stěžoval, že už ho nebaví poslouchat Ferdinanda, jelikož jim rozkazuje. Tím, že je Ferdinand po dvou infarktech, nemá sílu. Emanuel s Amálií se o něho starají, nosí mu jídlo a občas jdou i na nákup. Na druhou stranu si od něho berou bez jeho dovolení cigarety a pijí jeho alkohol. Ferdinand nemá rád Amálii, ale když jsou sami dva, tak spolu vyjdou. Jen jednou se porval Emanuel s Ferdinandem kvůli tomu, že ji Ferdinand počastoval „kurvou“.

Zatím jsem popisoval pouze vztahy v rámci skupiny mých klíčových informátorů, kteří žijí „na ulici“. K dalším aktivním aktérům, se kterými se setkávali, chovali vesměs přátelské vztahy. Tím, že se má skupinka informátorů dělila na lidi „na ulici“ a na jejich přátele, kteří bydleli v bytovkách, nicméně trávili s aktéry hodně času (například kvůli trvalé nemoci, jako v případě Jarmila), nutně se lišily vztahy v rámci jedinců „na ulici“ a jedinců, kteří měli normalizovanější formu bydlení. První skupina „na ulici“ se chovala k druhým slušněji, spíše jako k návštěvě. Například Marek často jezdil za aktéry do zahrádkářské kolonie. Byla to spíše návštěva. Popíjeli spolu. Ale občas se to obyvatelům

zahrádkářské kolonie nelíbilo. Chápali dané místo jako svůj „domov“ a vadilo jim, když tam chodili „cizí“ lidé, i včetně Jana, bez dovolení. Ferdinandovi vadilo, když mu najednou přišli do chatky, kde spal, lidé a začali pít alkohol. Vyhodil prý jednou Marka, i když mu přinesl několik flašek alkoholu.

Pro lidi „na ulici“ jsou důležité každodenní vazby s přáteli a známými. Sociální vazby aktérů poskytují v prostředí ulice jak instrumentální funkci, tak i funkci expresivní (Snow, Anderson, 1993 in Vašát, 2013). I přes možnou absenci konvenčních rodinných vztahů je mohou nahrazovat přátelské vazby (Wagner 1993; Ruddick 1996; Wright 1997 in Vašát, 2013).

Poslední formou vztahů jsou vztahy mezi „aktivními aktéry“ a „pasivními aktéry“. Existuje i důvod, proč jsou „pasivní aktéři“ pouze kulisami a netrávili se skupinkou více času. Je to tím, že je moje zkoumaná skupina jako celek (tj. většina) neměla ráda, nebo k nim měla neutrální vztah. K některým „pasivním aktérům“ cítili informátoři dokonce nenávisť. „Pasivnímu aktérovi“ Jozefovi nosila maminka Marka jídlo. Jozef prý jednou řekl Markovi, že „ty sračky se nedají žrát“. Od té doby ho Marek nemá rád. Jednou jsem seděl spolu s Ferdinandem, Markem a Jarmilem na lavičkách, když v tom přišel na vzdálenou lavičku Jozef. Jarmil s Markem začali hlasitě nadávat. Nenadávali jen Jozefovi, ale i jinému pasivnímu aktérovi „tomu cigánovi černýmu, zasranýmu“ (Terénní poznámky, 30. 4. 2019), který tam byl s ním. Ferdinand řekl, že radši půjdeme na „panel“, protože se to tam schyluje ke rvačce a on nechce být účastníkem.

Amálie.: Co to tam tak křičí?

Emanuel: Neplet se do toho, Evino! Tohle není hádání, tohle je naostro.

Amálie: Ted' se hádají.

(Terénní poznámky, 23. 4. 2019)

Někteří aktéři jako Amálie, Ferdinand a Emanuel, volili častěji při konfliktu techniku „zneviditelnění se“. Někteří aktéři se konfliktu¹¹ nebránili. Byli jimi Jan, Marek nebo Jarmil.

Další věci, které jsem si při svém pozorování v terénu všimnul, bylo posilování osobních vazeb sdílením. Tím, že se spolu aktéři dělili o jídlo a alkohol, se ukazovala

¹¹ Konfliktem rozumím zejména verbální potyčky. Někdy však došlo i na fyzický kontakt.

vzájemná sounáležitost a nastavovali se tím osobní vztahy. Toto zjištění jsem odhalil při nepříjemné situaci.

Seděl jsem s aktéry z jedné strany plechové chatičky, kde je výhled do pole. Na tomto místě se v rámci zahrádkářské kolonie obvykle aktéři scházejí. Pilo se víno, které si aktéři přivezli z ciziny (chodí mezi ně totiž jeden člověk, který jim nosí dary a občas vezme Jana, nyní spolu s Emanuelem do ciziny). Těsně před tím mi Emanuel vyprávěl, jak je v Rumunsku neslušné odmítnout, když vám někdo nabízí jídlo nebo pití (alkohol nevyjímaje). Znamená to urážku hostitele.

Emanuel: Chlastáš?

Výzkumník: No jak kdy. Tak normálně. Ale teď jsem ve sportovním, tak nepiju. (Emanuel mi podal víno, prohlédl jsem si ho a vrátím mu ho zpátky.)

Emanuel: Jo! (nazlobeně), Tak ty s náma nespolupracuješ? Tak za náma jezdíš tady na návštěvy a na pokec, ale...

Jan: Tichooo! (vysokým hlasem)

Emanuel: No dobře.

(Terénní poznámky, zhuštěný popis neformálního rozhovoru s Emanuelem a Janem, 7. 5. 2019)

4.5.2 Hierarchy nebo rovnost?

V terénu jsem se, podobně jako Vašát (2013), setkal s protichůdnými názory aktérů na rovnost nebo hierarchy. Nutno poznamenat, že ve Vašátově kontextu šlo o solidaritu proti obohacování jednotlivce. Konkrétně jedna věta byla skoro totožná s tou ve Vašátově díle. Šlo o větu: „lidi, co bydlí kousek od sebe, tak se většinou navštěvují a pomáhají si. Všichni jsou na stejné lodi, nikdo není nic víc“ (Terénní deník, neformální rozhovor s Janem, 12. 3. 2019). Jenomže o týden později jsem se bavil s Emanuelem a na otázku, zda mezi aktéry platí solidarita, odpověděl: „ne, každý myslí sám na sebe“ (Terénní deník, neformální rozhovor s Emanuelem, 19. 3. 2019). Nakonec i sám Jan nevědomky přiznal, že pod mostem platí hierarchy a popřel tak, co před tím tvrdil.

Jan: Zákon přírody vždycky byl, že slabej musí jít pryč. Aby přežil ten silnej. Když máš smečku lvic, tak lvice krměj lva. Nebo antilopy, že jedna to taky musí odprdnout
Emanuel: Hiredak...

Jan: Hierarchy, jestli to chceš poradit. (Otráveně)

Emanuel: Tak jsem to neřekl správně, hierarchy.

Jan: No, tak! (Umlčel Emanuela)

(Terénní deník, neformální rozhovor s Emanuelem a Janem, 7. 5. 2019)

Výzkumná data potvrzují, že mezi aktéry není rovnost, ale jakási hirearchie. Jde o právo silnějšího „jako v džungli“. Tento termín by byl možná přesnější přidáním adjektiva „betonová“, tedy v „betonové džungli“.

Hirearchie se projevuje ve svém nejzákladnějším provedení na zasedacím pořádku v zahrádkářské kolonii. Amálie sedí na zemi. Má nejmenší slovo. Já sedím na nízké stoličce. Emanuel také většinou sedí na horších místech, nebo nesedí vůbec a to i přes to, že má nemocné nohy. Jan a Ferdinand na druhou stranu sedí nejvýše. Z jediných aktivních aktérů, kteří přišli na návštěvu za dobu mého výzkumu, byl pouze Marek. Když přišel, všichni mu nabídli své místo (kromě Ferdinanda). Mají ho rádi a váží si ho. Mimo jiné i pro to, že jim často něco nosí. Když přijdu já, také mně nabídnou místa, ale většinou ne ta „lukrativní“ (židle, křesílko). Poměry se změnily až s dřevěnou lavičkou, na kterou se vejdou tři lidé. Zasedací pořádek je přesto patrný, když není dostatek míst. Ten, kdo zůstane bez místa, bývá na nejnižší pozici. Hirearchie se také odvíjí od toho, kdo je nejsilnější. Tento rank patří Janovi. Projevem jeho vysoké hirearchické pozice byla většina konverzací. Vždy, když Jan mluvil, Emanuel mě utištoval, ať dávám pozor a poslouchám. Když mu do toho náhodou skočil, Jan ho okřiknul a Emanuel mlčel. Stejně tak když řekl Jan něco Emanuelovi, poslechl ho. Také okřikoval Amálii s Emanuelem, když se před ním hádali. V případě, že se něco, na co Jan upozornil, opakuje, může Jan zvolit mírné násilí (Zhuštěný popis, terénní poznámky, 6. 2019).

Jan má hlavní slovo, snad kromě chvíle, kdy měl Emanuel schované peníze. V takovém případě ho Jan poprosil a když mu nedal, nemohl s tím nic dělat.

(Jan okřiknul Emanuela, když podle něho moc dlouho mluvil.)

Jan: „Tichoo! A hodinu. Nebo to bude bolet.

Emanuel: Hodinu ticho.

(Zhuštěný popis, terénní poznámky, Emanuel a Jan, 7. 5. 2019)

Ferdinand je výjimkou. Sice není nejsilnější, ale svými strategiemi (například možností zavolat policii při konfliktu v jeho chatce) se také těší respektu. Je uznávaný jako „pán plechové chatky a jejího okolí“, v podstatě „pan domácí“ a proto když přijde, také mu všichni nabídnou své (fakticky jeho) místo. Marek a ostatní aktivní aktéři jsou poté chápáni spíše jako přátelé-sousedé, případně návštěva. V hirearchické pyramidě nemají své stálé místo. Hirearchie platí hlavně mezi aktéry, kteří žijí „na ulici“. Zaznamenat to bylo možné i při interakcích s „pasivními aktéry“. Každý se těšil jinému respektu.

V rozhodování se hierarchie moc silně neprojevuje. Za svůj terénní výzkum jsem nebyl svědkem žádné podstatné události, kdy by došlo na nějaké zásadnější rozhodování. Nejčastěji se jednalo o to, kdo kam půjde, nebo co se bude dělat. O těchto věcech platil většinou konsenzus.

4.5.3 Sociální interakce mimo skupinu

V následujícím textu se budu věnovat čistě vztahům s minimálním vlivem fyzického prostředí.

Ke zkoumaným aktérům nechodí pouze návštěvy v podobě Jana nebo Marka. Podle aktérů se do zahrádkářské kolonie vydávají i lidé, kteří se chtějí prát.

Emanuel: Tady je oblast, která je Štěrkovna a chodí tu gerojové, kteří si o sobě myslí.

Ferdinand: Já bych jim před deseti lety ukázal, že by lízali hovna.

Emanuel: Oni si tu na nás léčí svoje mindráky. (...) Tady se stahujou lidi, který když něco máme, tak nám to seberou.

(Terénní poznámky, 23. 4.)

Několikrát byli bezdomovci také terčem žhářského útoku. Jednou při něm shořela Ferdinandova bývala dřevěná chatka. Z toho, co říkali aktéři vyplývá, že žháři jsou dva. Prvním je zřejmě žárlivý muž a druhým mladý „pouliční rváč“. „Pouliční rváč“ prý chodí i pod most za jediným účelem, aby sbil aktéry.

Na rozdíl od pozorování Hejnala (2013), při mém terénním výzkumu neměli aktéři téměř žádný problém s policií. Dokonce to reflektovali i sami aktéři, jelikož někteří z nich žili před tím v jiných městech (Praha), kde se setkali s „horším“ zacházením. Například když aktéři seděli u laviček a popíjeli alkohol, první policejní patrola si jich ani nevšimla. Druhá, osamocený strážník, se jich zeptal, jestli to mají alkohol. Aktéři slušně odpověděli, že už dopíjejí. Policista pokýval hlavou a odešel. Major mu popřál příjemnou službu. On si momentální situaci s policií pochvaluje a reflektuje svůj pobyt v Praze. Tam to prý bývalo lepší, ale v současné době na hlavním nádraží obcházejí hlídky, které tam bezdomovce nechtějí.

Ostatní lidé mimo skupinu si aktérů buď nevšimají, nebo se navzájem pozdraví. Zajímavý střet bývá v poledne, kdy si žáci z místní střední školy a také studenti vysoké školy jdou do samoobsluhy nakoupit. Žáci často sedí na betonové zídce od obchodu,

naproti lavičkám. Žáci tam nechají často nepořádek, ale aktéři po sobě většinou nepořádek uklidí. Prý „aby si lidi nemysleli, že jsme prasata“. Někdo z informátorů poznamenal, že žáci tam nechají nepořádek a spadne to „zase“ na hlavu aktérů. Na druhou stranu, nepořádek tam občas dělají i aktéři. Například když hodí dopitou lahev za sebe do keře. Výjimkou jsou obyvatelé bytovek, ke kterým patří zastřešené shluky kontejnerů. Při jednom fárání Emanuela zrovna zastavilo před kontejnery auto, ze kterého vystoupila mladá rodina. Žena a děti šly napřed, muž však stál a upřeně se díval na Emanuela. Až když jsme s Emanuelem odešli, zavřel dveře auta a šel za ženou s dětmi. Těmto lidem prý na bezdomovcích vadí, (1.) že se pohybují v místech, kde bydlí, (2.) že jim bezdomovci lezou do kontejnerů a dělají „bordel“ a (3.) že po nich musí přijet technické služby a městská policie, která je od kontejnerů patřících k bytovce vyhazuje.

Podle Douglas (2002, s. 39 – 41 in Hejnal, 2013, s. 456) má každá společnost své postupy, jak zacházet s anomálními událostmi nebo bytostmi. V případě mého pozorování šlo zejména o ignoranci (procházející chodci), označení nálepkou (prodavač samoobsluhy) nebo fyzickou kontrolou (žháří), což je nejextrémnější formou.

„Stacionárka“¹², neboli stacionární péče, se prý chová k aktérům neadekvátně, „jako k dobytčům. Jako k dobytčům. Já nebudu chodit tři hodiny (pěšky, pozn. aut.), abych se vyspal a šel pryč. To se radši přikreju dvěma peřinama a sem v pohodě“ (Terénní deník, neformální rozhovor s Emanuelem, 19. 3. 2019).

Aktéři mají nárok na určité sociální výhody. Například „stacionárku“, nebo nízkoprahová centra a azylové domy.

4.5.4 Závěr kapitoly

Většinu sociálních interakcí jsem probral již při interakcích s fyzickým prostředím. Mezi aktéry jsou totiž sociální interakce úzce spojeny s materiálními praxemi. Na jedné straně spolu aktéři tráví skoro veškerý „volný“ čas (pokud se nezaobírají získáváním zdrojů), na straně druhé dochází někdy i k hrubšímu chování. Ambivalentnost vztahů se projevuje mezi všemi jednotlivci zvláště. Jiná je pro pár, který tvoří Emanuel a Amálie, jiná je pro vztah Emanuela a Jana. Pár má mezi sebou těsnější vazby. Stejně tak sdílí pár těsnější vazby v rámci sociální „kliky“ spolu s Ferdinandem. Další úroveň platí pro vztah

¹² Jeden z druhů ambulantní péče, kdy stav pacientů vyžaduje opakované denní poskytnutí ambulantní péče (Ministerstvo zdravotnictví České republiky, aktualizováno 2014).

„kliky“ s Janem, který v jejich společnosti tráví hodně času a poslední úrovní jsou vztahy této skupinky (aktivních informátorů) s návštěvami, či přáteli, které potkávají na lavičkách.

Mezi aktéry platí určitá hirearchie. Aktéři to nazývají „zákonem přírody“. Silnější pozici zaujímají ti jedinci, kteří jsou buď silnější (případ Jana), nebo si jsou schopní svou pozici různými strategiemi vyjednat. Druhá možnost platí pro Ferdinanda. Je prý sice aktérskými slovy „chcíplotina“, nicméně aktéři ho uznávají jako „pána domu“ a v případě, že dá pokyn, aby ostatní opustili jeho chatku, ostatní jeho rozhodnutí respektují. Svou pozici si vyjednal částečně právem na chatku (byla postavena jeho švagrem) a částečně i strategiemi při konfliktu (možnost zavolat policii). Větší váhu má sice slovo někoho, kdo je na hirearchickém žebříčku výše, ale aktéři většinou sledují stejné cíle, takže k vyjednávání nemusí dojít.

K aktérům pod most a do zahrádkářské kolonie chodí jedinci, kteří se chtějí prát, nebo se opít. Aktéři mi popisovali, že byli několikrát terčem žhářského útoku. Bývají navštěvováni lidmi z okolí, kteří si na nich „honí ega“. Vidí bezdomovce jako snadný cíl. Druhou skupinou jsou lidé, kteří mezi aktéry chodí kvůli společnosti při pití alkoholu. Takovým aktérem je například Marek. Podle něho pije radši s bezdomovci, než v baru. Mezi nimi se totiž „cítí dobře“ a nemusí se obávat, že se dostane do rvačky. S městskými/státními orgány vycházejí aktéři poměrně dobře. Policisté je, na rozdíl od pozorování Hejnala (2013), nevykazují z veřejných míst a obecně se chovají tolerantněji vůči „transgresi“ (Douglas, 2002, s. 39 – 40 in Hejnal, 2013, s. 456). Ostatní lidé, jako jsou chodci, aktéry buď ignorují, pozdraví je, nebo jim dají dar.

4.6 Ukončení výzkumu

Na konci mé bakalářské práce chci uvést, že stále zůstávám s aktéry v kontaktu. Závěr výzkumu, jak ho popisuje Hendl (2005) zatím nenastal. Má jít o rozloučení se zkoumanými aktéry nenásilnou a mírumilovnou formou. Mým možným cílem však je ve výzkumu pokračovat. Mnoho aspektů života aktérů „na ulici“ zůstalo nezkoumaných. Podobnou tendenci můžeme vidět i u Hejnala (2011, 2012, 2013a, 2013b, 2014) a Vašáta (2012, 2013, 2014, 2017), kteří se oba problematice bezdomovectví kvalitativně věnují už řadu let a vycházejí při tom z již nasbíraných údajů a dat, využívající svého vzorku informátorů, který se může časem pouze obohacovat o další aktéry.

5 ZÁVĚR

Všechny interakce, na které jsem zaměřil svůj výzkum, se dají jen těžko zkoumat odděleně, samy o sobě. Jsou navzájem propojeny. Například v interakcích s fyzickým prostředím by se bez přihlídnutí k času i sociálnímu prostředí dal zkoumat jen velmi malý úsek tématu. Proto závěr tvoří shrnutí všech interakcí tak, jak se s nimi aktéři v každodenním životě potýkají. „Je to právě každodenní prostorová, resp. časoprostorová, rutina a trajektorie, co neustále propojuje jednotlivé prostory, místa, aktéry a jejich sociální praxe“ (Vašát, 2017, s. 538).

Aktéři se standartně pohybují mezi několika místy. Prvním typem takových míst je heterotopie „coby domov“ (Vašát 2012). Jde o místo ve veřejném prostoru, které aktéři (re)definují jako svůj „domov“. Zde nocovali, hledali útočiště při nepříznivém počasí a měli možnost soukromí. Při dostatku zdrojů v podobě jídla, pití, alkoholu a cigaret většinou zůstávali na místě a „zabíjeli prázdný čas“ (Butchinski, 2007, s. 16 in Vašát, 2017, s. 540), nebo se šli socializovat s ostatními členy skupiny. Místo setkávání aktérů byla nejčastěji zahrádkářská kolonie nebo lavičky před samoobsluhou (heterotopie „neutrálních míst“). Při trávení času ve skupině spolu aktéři hovořili, sdíleli alkohol a jídlo. Aktérské nakládání se zdroji je totiž jednak ovlivněno *ekonomií sklizení* (Flato, 2010 in Hejnal, 2011) a také *morální ekonomii* (Vašát 2012). *Ekonomie sklizení* je ochrannou strategií proti nedostatku, jelikož nemají aktéři získané zdroje kde uschovat (jedná se o jídlo, pití a alkohol) a tak se sdílením brání nedostatku. *Morální ekonomie* se projevuje při nakládání se zdroji. Vašát (2013) ji rozděluje na dvě praxe. První je: „jsme na jedny lodi“. V tomto případě spolu aktéři sdíleli své zdroje. Při druhé praxi: „tady se takhle otočíš a nemáš nic“ však aktéři vlivem orientace na „tady a teď“ (Rowe, Wolch, 1990, s. 190 in Hejnal, 2011, s. 173) upřednostňovali okamžité obohacení na úkor dlouhodobých dobrých vztahů (krádeže). Zaznamenal jsem ještě jednu praxi a tu jsem nazval soukromničením. V takovém případě si aktéři schovávají zejména peníze „na později“. Tato tendence byla však patrná pouze u Emanuela. Obecný trend byl, že bezdomovci postrádali dlouhodobější cíle (Van Doorn, 2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62). Navíc při soukromničení aktéři riskovali, že jim danou věc (nejčastěji peníze) někdo ukradne (Flato, 2010, s. 93 in Hejnal, 2011, s. 172). Soukromničení vede k ostrakizování jedince většinou skupiny a může dojít i k poškození vztahů.

V případě, že zdroje chybí, vydávají se je aktéři získat. Používají k tomu dva typy praxí. Prvními jsou praxe, při nichž nedochází k finančnímu zisku. Nabyté zdroje jsou spotřební zboží (potravin, alkohol, cigarety a předměty). Spotřebního zboží získávají aktéři aktivní činností, jakou je „fárání“ (vybírání kontejnerů), vybírání popelníků, nebo pasivně: dostanou dar. Druhé jsou praxe s přítomností finančního zisku, tedy peněz. Ty získávají buď „somrováním“ (oslovování chodců s prosbou o peníze), recyklací některých vyfáraných předmětů (měď z kabelů, papír, železo), nebo pobíráním invalidního důchodu, podpory v nezaměstnanosti a finančními dary. Volba ekonomické praxe k získání zdrojů závisí na jedincových dispozicích (zdraví a fyzické síle), možnostech (nárok na pobírání invalidního důchodu) a momentálnímu času.

Aktérský den/delší časové období jsou totiž často orientovány podle okolních vlivů. Na základě této zkušenosti organizují aktéři svůj čas. Pro důchod se chodí jeden čtvrtek v měsíci. Dále mají aktéři stanoveny dny, kdy chodí na „fáračku“. Jde nejčastěji, když je potřeba nedonutit jinak, o pondělí, nebo neděli, kdy jsou popelnice nejplnější. Jiné dny se „nevyplatí“, jelikož se v úterý sváží odpad. Během dne jsou orientováni na časovost dominantní společnosti. Proto chodí na „somr“ nejčastěji ráno, kdy cestují lidi do zaměstnání. Na vajíčky k univerzitě, což je další heterotopie „neutrálního místa“, se vyplatí jít po skončení vyučování na fakultě, tedy odpoledne. Při získání zdrojů s nimi aktéři dále nakládají. Jídlo, pití, alkohol a cigarety většinou hned spotřebují a to buď sami, nebo se o ně podělí. Kvůli absenci dlouhodobých cílů (jakož i nemožnosti skladovat potraviny), je u aktérů kratší doba mezi potřebou a uspokojením (van Doorn, 2010, s. 224 in Vašát, 2014, s. 62).

Jiný případ nastává u dlouhodobě skladovatelných zdrojů. Takové věci se obvykle nesdílí. Zvláštní pozici mezi zdroji zaujímají peníze. Když aktéři získají peníze, mají tři možnosti. Buď je „smění“ za jiný zdroj (alkohol, cigarety, jídlo), přispějí na flašku alkoholu/cigarety, nebo si je schovají na později. „Směna“ probíhá v samoobsluze, nebo v jiném soukromém prostoru. Mezi aktéry a vlastníky, potažmo zaměstnanci, soukromého prostoru, probíhá neustále vyjednávání vstupu do soukromého prostoru. Přístup do samoobsluhy je aktérům někdy odepřen. Je to prý kvůli tomu, že jsou „špinaví“. Jedná se o způsob, jakým se společnost vypořádává s anomáliemi (Douglas, 2002 in Hejnal, 2013). Do některých soukromých prostorů mají aktéři přístup, ale stejně se jim vyhýbají. Takovým příkladem je hospoda Lávka, kam prý chodí „špatní“ lidé z bytovek, kteří aktérům nadávají.

Samotná orientace v čase se odvíjí od významných událostí. Tyto události mohou kontextualizovat čas na denní, týdenní i měsíční bázi. Díky orientaci na významné události se sice ztrácí podrobná orientace v čase, ale obecný kontext zůstává. Van Doorn (2010, in Vašát 2014) sice tvrdí, že aktéři postrádají strukturaci času, já si však myslím, že si určitou strukturaci času vytváří na základě posloupnosti významných událostí. Nemusí vnímat konkrétní krátkodobou posloupnost, ale časový kontext zůstává. Jan se například ve všedních dnech orientuje podle příjezdů autobusu na zastávku u mostu. Ví, že autobus jezdí o všedních dnech každých 20 minut. V rámci týdne se aktéři orientují podle svozu odpadu a změnami mezi všedními dny a víkendem. V měsíčním kontextu strukturují čas podle invalidního důchodu, či významných událostí odehrávajících se mezi aktéry. Například když se někdo popral, přišla návštěva, nebo se stalo něco význačného.

Vztahy mezi skupinou jsou specifické svou ambivalencí. Na jedné straně spolu aktéři tráví skoro veškerý „volný“ čas (pokud se nezaobírají získáváním zdrojů), na straně druhé dochází k hrubšímu chování. To je z větší části determinováno dostupnými zdroji a momentálním stavem (opilost, střízlivost). Když nejsou zdroje, aktéři bývají podrážděni a mají větší tendenci k hrubému chování.

Mezi aktéry platí určitá hierarchie. Aktéři to nazývají „zákonem přírody“. Silnější pozici zauímají ti jedinci, kteří jsou buď silnější (případ Jana), nebo si jsou schopní svou pozici různými strategiemi vyjednat. Druhá možnost platí pro Ferdinanda. Je prý sice podle aktérů „chcíplotina“, nicméně ho uznávají jako „pána domu“. Pozici částečně získal díky tomu, že plechovou chatku pro něho postavil jeho švagr a také díky strategiím, které volí při konfliktu (vyhrožuje zavoláním policie). V případě, že dá pokyn, aby ostatní opustili jeho chatku, ostatní jeho rozhodnutí respektují. Svou pozici si vyjednal částečně právem na chatku (byla postavena jeho švagrem) a částečně i strategiemi při konfliktu (možnost zavolat policii). Na rozhodování ve skupině se však hierarchie podepisuje minimálně. Větší váhu má sice slovo někoho, kdo je na hierarchickém žebříčku výše, ale aktéři většinou sledují stejné cíle, takže k vyjednávání nemusí dojít.

K aktérům pod most a do zahrádkářské kolonie chodí i jedinci, kteří se chtějí prát, nebo se opít. Aktéři mi popisovali, že byli několikrát terčem žhářského útoku. Bývají navštěvováni lidmi z okolí, kteří si na nich „honí ega“. Vidí bezdomovce jako snadný cíl. Druhou skupinou jsou lidé, kteří mezi aktéry chodí kvůli společnosti při pití alkoholu. Takovým aktérem je například Marek. Podle něho pije radši s bezdomovci, než v baru.

Mezi nimi se totiž „cítí dobře“ a nemusí se obávat, že se dostane do rvačky. S městskými/státními orgány vycházejí aktéři poměrně dobře. Policisté je, na rozdíl od pozorování Hejnala (2013), nevykazují z veřejných míst a obecně se chovají tolerantněji vůči „transgresi“ (Douglas, 2002, s. 39 – 40 in Hejnal, 2013, s. 456). Ostatní lidé, jako jsou chodci, aktéry buď ignorují, pozdraví je, nebo jim dají dar.

Ve vztahu k fyzickému prostředí mě zajímají interakce s materiálem a místy. Při časových praktikách mě zajímá temporalita, chápání času, a způsob, kterým se k němu aktéři vztahují na denní/dlouhodobější bázi. V rámci praktik spojených se sociálním prostředím se zaměřím na sociální stratifikaci skupiny, vztahy mezi aktéry a vyjednávání uvnitř i vně skupiny.

Aktéři veřejný prostor přetváří a dávají mu nový význam (například most jako „domov“ ale zároveň součást pozemní komunikace). Praxe, kterými získávají zdroje, vychází z časového organizace okolních městských jevů. Oproti dominantní společnosti mají vlastní cyklický systém vnímání času. Zdroje, které získávají, zahrnují peníze, konzumní zboží (alkohol, cigarety, pití, jídlo) a ostatní předměty. Nakládání se zdroji se liší podle typu, konzumní zboží aktéři společně spotřebovávají téměř hned, předměty nesdílí a peníze „směňují“ za jiné zdroje. Skupina má vlastní hierarchii na základě síly a vynalézavosti, jako v „betonové džungli“. Skupina také neustále vyjednává své postavení v rámci dominantní společnosti, ať už s nepřátelskými návštěvami, přátelskými návštěvami, nebo vlastníky soukromých prostorů. Skupina se zkrátka ze všech sil snaží o přežití „na ulici“.

6 SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Literatura

BOURDIEU, Pierre, 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: University Press. ISBN 0 521 29164 X

BOURDIEU, Pierre, 1998. *Teorie jednání*. Vyd. 1. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-518-3.

CASA. *Etické směrnice české asociace pro sociální antropologii*. Dostupné z: http://www.casaonline.cz/?page_id=9

CLOCKE, Paul, Jon MAY, Sarah JOHNSEN. 2008. *Performativity and Affect in the Homeless City*. *Environment and Planning D: Society and Space* 26: 241–263. Dostupné z: <https://doi.org/10.1068/d84j>.

DISMAN, Miroslav. *Jak se vyrábí sociologická znalost: příručka pro uživatele*. Praha: Univerzita Karlova vydavatelství Karolinum, 1993. ISBN 80-7184-141-2.

DAYA, Shari, Nicola WILKINS, 2012. *The Body, the Shelter, and the Shebben: An Affective Geography of Homelessness in South Africa*. *Cultural Geographies* (20): 357–378.

DOORN, Lia. van., 2010. *Perceptions of Time and Space of (Formerly) Homeless People*. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*. 20(2): 218–238.

FLATO, Maja, 2010. *Economic Strategies among Long-Term Homeless: The Concept of Harvesting Economy*. *European Journal of Homelessness*. (4): 89–109.

FOUCAULT, Michel. 1996. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové.

GLASSER, Irene, Rae BRIDGMAN, 1999. *Braving the street: the anthropology of homelessness*. New York: Berghahn Books. ISBN 1571810978.

GUILLEMIN, Marilys, Lynn, GILLAM, 2004. *Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu*. *Biograf* 35.

HEJNAL, Ondřej, 2011. *Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců*. *AntropoWebzin* 7(3): 171–176.

- HEJNAL, Ondřej, 2012. *Antropologův den mezi "klienty represe": Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě*. AntropoWebzin 3: 141 – 152.
- HEJNAL, Ondřej, 2013a. *Anachorický bezdomovec: Purifikace a transgrese veřejného prostoru*. Český lid 100, 4: 449 – 467.
- HEJNAL, Ondřej, 2013b. *Hilton jako „fekální dvůr“: Socioprostorové aspekty bezdomovectví*. Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 49, 2: 241-267.
- HEJNAL, Ondřej, 2014. *„Naše ruiny jsou našim domovem“: Bezdomovci, domov a sociální organizace*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, sociální studia, katedra sociologie FSS MU, 4/2014. S. 33-49.
- HENDL, Jan, 2005. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 1. vydání. Praha: Portál. ISBN 80-7367-040-2.
- HRADECKÁ, Vlastimila a Ilja HRADECKÝ. *Bezdomovství - extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, 1996. Dostupné z: https://www.nadeje.cz/img-content/files/docs/odborne/1996bezdomovstvi_exv.pdf
- HRADECKÝ, Ilja et al., 2012. *Zpracování základní podoby Koncepce práce s bezdomovci v České republice včetně možností intervencí z ESF do roku 2020*. Praha: OPLZZ – Operační program lidské zdroje a zaměstnanost. Dostupné z: <https://www.esfcr.cz/documents/21802/747780/Souhrnn%C3%BD+materi%C3%A1l+pro+tvorbu+Koncepce+pr%C3%A1ce+s+bezdomovci+v+%C4%8CR+na+obdob%C3%AD+do+roku+2020/f18ae3d0-e43b-41c5-983a-860c5ee4c8ec?version=1.0&t=1355386476000&targetExtension=pdf>
- HRADECKÝ, Ilja, 2013. *Ilja Hradecký: Bezdomovectví si nikdo dobrovolně nevolí*. Brabec, Jan. Česká pozice. Bydlení. 25. 12.
- SPRADLEY, James, 1980. *Participant Observation*. United States of America: Thomson Learning, Inc. ISBN: 0-03-044501-9.
- LEVINSON, David, Marcy, ROSS, 2007. *Homelessness handbook*. Great Barrington, Mass.: Berkshire Publishing Group. ISBN 9781933782034.
- MIN, Eungjun, 1999. *Reading the homeless: the media's image of homeless culture*. Westport, Conn.: Prager. ISBN 0275959503.

MALINOWSKI, Bronisław, 1984. *Argonauts of the western Pacific: an account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Reissued.

Prospect Heights: Waveland Press. ISBN 0-88133-084-1.

NOSKOVÁ, Jana, 2004. *Tazatel, dotazovaný – dočasní přátelé?* Biograf č.35.

ROWE, Stacy, Jennifer WOLCH, 1990. *Social Networks in Time and Space: Homeless Women in Skid Row, Los Angeles*. Annals of the Association of American Geographers. 80(2): 184–204.

TOUŠEK, Laco, 2012. „*Vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie*,“ in *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*. ISBN: 978-80-261-0122-2.

TOUŠEK, Ladislav, 2013. *Prostor, transgrese a bezdomovectví*. Plzeň: disertační práce (Ph.D.). Západočeská univerzita v plzni. Fakulta filozofická.

TOUŠEK, Laco et al. 2015. *Kapitoly z kvalitativního výzkumu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni. ISBN 978-80-261-0471-1. Dostupné z:

http://www.antropologie.org/sites/default/files/publikace/downloads/tousek-et-al_2015_kapitoly_z_kvalitativniho_vyzkumu.pdf

VAŠÁT, Petr, 2012. *Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších*. Sociologický časopis, 48 (2), s. 247-282.

VAŠÁT, Petr, 2013. „*Sme na jedné lodi*“: *Morálka a ekonomika v prostředí třídy nejchudších*“. Český lid 100, 427 – 447.

VAŠÁT, Petr, 2014. „*Předevčirem, nebo kdy to bylo?*“: *Temporalita třídy nejchudších*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2014, 50, 1, 57–82

VAŠÁT, Petr, Petr GIBAS, Markéta POLÁKOVÁ, 2017. *Mezi taktikou a afektem, ne-místem a místem: Vizuální analýza každodenní geografie osob bez domova*. Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2017, 53, 4, 533–564.

Legislativní předpisy

Zákon č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení), ve znění pozdějších předpisů. § 34.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách.

Ostatní zdroje

Ministerstvo zdravotnictví České republiky, 2012. *Druhy zdravotní péče*. Aktualizováno 2014. Praha: Ministerstvo zdravotnictví České republiky. Dostupné z: https://www.mzcr.cz/Cizinci/obsah/druhy-zdravotni-pece_2627_22.html.

Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, 2013. *Koncepce prevence a řešení problematiky bezdomovectví v české republice do roku 2020*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. ISBN 978-80-7421-072-3. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/25605/Koncepce_prevence_a_reseni_problematiky_bez_domovectvi_v_CR_do_roku_2020.pdf.

Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, 2015. *Operační program lidské zdroje a zaměstnanost 2007 – 2013*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. Dostupné z: <https://www.esfcr.cz/file/4976>.